

.....અનુસ્નાતક વગ ના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આઘ-
નાટ્યકવિ ભાસના કેટલાંક નાટકો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. સંસ્કૃત
આવૃત્તિઓની ઉપાદેયતા આ સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ અદ્ય છે.
અંગ્રેજી આવૃત્તિઓનો પણ એક યા ખીજા કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં
ઉપયોગ ઓછો થાય છે. આથી ગુજરાતી આવૃત્તિઓ આવરણ બની,
ભાસ વિશે યથાપ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે તેનાં નાટકોની ગુજરાતી
આવૃત્તિ કરવાનો આ પ્રયત્ન કેટલે અંગે સફળ થયો તે વાંચકોને
માટે નક્કી કરવાનું રહ્યું. અમે તો પૂર્વસરિઓનું ઋણ અદા કરીએ
છીએ. તેમાંય ડૉ. એ. ડી. પુમાવકર અને ડૉ. એ. એસ. પી.
અપ્પરના ભાસ પરના અભ્યાસ-અંગે અમારે માટે વિશેષ માર્ગદર્શનરૂપ
બન્યા હોવાથી તેઓનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

સૂચનો સહર્થ આવકારીશું.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભાસના મધ્યમવ્યાયોની પ્રથમ આવૃત્તિ ધાર્યાં કરતા ધણી વહેલી
પૂરી થઈ ગઈ. તેની આવરણકના દલી. આ આવરણકતાની પૂર્તિ
પ્રકાશક શ્રી જૂગલાલ પંડિતના ઉત્સાહને કારણે અસ્તિત્વમાં આવી છે.

વારનવમાં આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. ક્યાંક
જરૂરી ફેરફારો કર્યાં છે. આશા છે પ્રાધ્યાપક મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ
પૂર્વવત્ આ સંસ્કરણને આવકારશે.

પ્રકાશક શ્રી જૂગલાલ પંડિત તથા તેમના કાર્યકર શ્રી જાણીભાઈ
એચ. વોરા અને શ્રી દીરાભાઈનો આભાર.

-સંપાદકો

અનુક્રમણિકા

- ૧ ભાસ-પ્રચસ્તિ
- ૨ ભાસ-સમસ્યા
- ૩ ભાસની જીવન ઝરમર
- ૪ ભાસની કૃતિઓ
- ૫ ભાસનો સમય
- ૬ ભાસકાલીન સમાજ
- ૭ મહાભારતના નાટકોનો પ્રશ્ન
- ૮ દયાનંદનું વિવેચન
- ૯ મૂળ અને ફેરફાર
- ૧૦ શીર્ષક
- ૧૧ નાટ્યપ્રકાર
- ૧૨ પાત્રલેખન
- ૧૩ આદર્શ-દર્શન
- ૧૪ વિહંગાવલોકન
- ૧૫ સુભાષિતો
- ૧૬ પાત્રપરિચય
- ૧૭ સંસ્કૃત ગ્રંથ અને ગુજરાતી
- ૧૮ ટિપ્પણી
- ૧૯ શ્લોકાનુક્રમણી

भास प्रशस्ति

- (१) प्रथितयशसां भाससौमिल्लवविपुत्रादीनां प्रबन्धानति-
क्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतो बहुमानः
—अधिवस (भावविक्रमिभिः)
- (२) सूत्रधारकृतारम्भेनादिकैर्वहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥
—आशु (दर्पयशित)
- (३) भासस्मि जलणमिसे कन्तीदेवे तद्वाचि रहुबारे ।
सोबन्धवे अ बन्धमि हारिअन्दे अ माणन्दो ॥
—वाक्षतिराज (गण्डवद्धो)
- (४) भासनाटकचक्रेऽपि ज्येष्ठैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्रभासवदत्तस्य दादकोऽभून्न पावकः ॥
—राजशेखर (सक्तिभुक्तावली)
- (५) यस्याधोरधिकुरनिकुरः कर्णपुरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसति पञ्चवाणस्तु बाणः
केवा नैवा भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥
—अथदेव (प्रसन्नराधव)
- (६) सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥
—दंडी (अत्रांतिसुंदरी कथा)
- (७) भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः प्रीतादस्ताङ्कः कवि-
मैण्डोमारधिकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डी बाणविषाकरो गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे धयम् ॥
—शार्ङ्गधरपद्धतिभां ११८

आश्लोकः कविभिर्भासां राजशेखरनी रचना, छे अम-अस.
 भासाशायणु शास्त्री नांधि, छे, १३५५ : १३५५

(८) वभूवान्येऽपिकुमारदास

भासादयो हन्त कवीन्द्रवस्ते ।

यदीय गोमिः कृतिनां द्रवन्ति

(१०३५) चेतांसि चन्द्रोत्पनिर्मलानि ॥

—सोदल (७६५ सुंदरी, कथा.)

(९) भासवत्यपि, भासादौ कवियगे, जगत्प्रथोम् ।

के न यान्ति निबन्धारः कालिदासस्य दासताम् ॥

—सस्वतीकंठाग्रथ

(१०) कुर्युर्नः कवयः कवित्वकलमप्राचीनेषीजांकुर-

क्षेत्राणि प्रथितप्रभाः शुभमति श्रीभासबाणादयः ॥

—हडी (७६६५)

(११) वाल्मीकिव्यासभासप्रभृतिभिर्दत्ता

कालिदासादयः काव्य-

गुप्तां मुक्तां च बाणप्रभृतिभिरनर्घा

साहितीसौहर्ता ताम् ॥

—हडी (७६६५)

(१२) सम्प्रति, परां काणामधिकं देतापि भासेन भूतपूर्वा

स्वकीया दशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वाचरित घट-

कपरेणोदकवहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसह-

मानाः परे कवयः परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेन

भासं तज्जातिस्मारकेन घटाकर्परेनाम्ना व्यवजहः । क्रमेण

च स एव व्यपदेशो भासमहाकवेः सुप्रसिद्धः सम्पन्नः ।

—हडी (७६६५)

(નોંધ-૧૦, ૧૧ અને ૧૨ ને દંડીરચિત કવિહૃદયમાં આવેલા ઉલ્લેખો તરીકે એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી ઓળખાવે છે. પણ એ કવિહૃદય નામની કૃતિ દંડીની છે કે કેમ તે ચંકારપદ છે.)

ભાસ-સમસ્યા

ભાસ એટલે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યરૂપી પ્રકૃતિસભા પાદપત્ર પ્રથમ પ્રમુખ નાટ્ય-વિભાગે અગ્રિમ સ્થાન શોભાવતાર કવિવર કાલિદાસે પણ એનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે કાવ્યક્ષેત્રે વાલ્મીકિ આદિ કવિ છે, નાટ્ય-ક્ષેત્રે ભાસ આદિ નાટ્યકાર છે. નાટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ, કે ઉન્નયદિકાંક જેવા અનેક રૂપકના પ્રકારોનું ભાસે સંકળનાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે, એમ એના નામે ઉપસબ્ધ થતાં નાટકો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પણ અતિ અસોસ સાથે નોંધવું પડે છે કે કવિવરો દ્વારા પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામનાર ભાસ આપણી સમક્ષ નામગેય બની ગયા નહતા. મુસલમાન યુગની ધર્માંધતાનો ભોગ ભારતના લગવાનના આસો-આસ સમા વેદ બન્યા હતા તો પછી ભાસનાં નાટકોની શી વિસ્તાર ? ઉત્તર ભારતમાં બગ અને જુલમનુ શાસન સ્થાપનાર મુસલમાનોએ દેવનાગરીલિપિમાં ભાસનાં નાટકોને ભરમાવગેય કર્યા હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે. કાલિદાસ, બાણ, ગમગેખર, જયદેવ વગેરે જેનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે એ ભાસની એક પણ કૃતિ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી ઉત્તર ભારતમાં નથી મળી તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સદ્ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં મધ્યમ લિપિમાં આ ભાસનાં નાટકો સચવાઈ રહ્યાં હતાં. અને ઈ. સ. ૧૬૧૨થી મદામદોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ભાસનાનામે ચરેલાં તેર નાટકોને ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

સ્વપ્નરાસદત્તા, પ્રતિજ્ઞાધૌગન્ધરાવળ, પંચગત્ર, ચાતુરત્ત, દુનપટો-રકય, અવિભારક, બાલચરિત્ર, મધ્યમવ્યાયોગ, કર્ણભાર અને ઊગ્રસંજ

નામનાં નાટકોની મહાયમ લિપિની હસ્તપ્રત મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીને કેરલમાં પદ્મનાભપુરની નજીકમાં આવેલા મનદિલકારમઠમાંથી મળી આવી. તેઓએ આ વિભાગે વધુ સંશોધન કર્યું. અભિપ્રેક તથા પ્રતિમા નાટકની હસ્તપ્રત તેઓને કૈલાસપુરના એક જોષી પાસેથી મળી. સ્વપ્નરાસવદતા અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણની કેરલમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતો, મૈસુરના પંડિત અનંતાચાર્યે મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીને આપી. આ પછી ભાસનાટક્યકનાં આ નાટકોને મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં.

સંસ્કૃત સાહિત્યરસિક જનતા માટે આનંદનો અરુણોદય થયો. પણ એક મતે આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે તેવું સ્વીકારે તો વિદ્વાનો વિવેચકો કેમ કહેવાય ? પરિણામે આ વિભાગે એક સમસ્યા ઉદ્ભવી. આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે કે નહિ ? બધા નાટકો નહિ તો થોડાં ભાસના નામે ચઢાવી દીધાં છે ? આજે આ વિવાદને 'ભાસ સમસ્યા (Bhasa Problem)' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમસ્યાએ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જેવા કે મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. જેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. ખેલવેલકર, ડૉ. યાકોબી, ડૉ. જયસ્વાલ, ડૉ. એ. બી. કીથ, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. સરપ, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. થોમસ, પંડિત રામાવતાર શર્મા ડૉ. બાર્નેટ, ચાર્પેન્ટિયર, ડૉ. કાણે, ડૉ. કુન્હન રાજ, ડૉ. લેવી, ડૉ. પિયરોટ્ટી, ડૉ. કપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી, ડૉ. વુલનર, ડૉ. સુકથંકર, ડૉ. વિન્ટરનિક, ડૉ. પુસાત્તકર, ડૉ. આચર. કેટલા બધાં ડૉક્ટરો એક પ્રશ્ન પાછળ ! અને એમની ચીરકાંડે પ્રશ્નને સુધારવા કરતાં બગાડયો વધારો ! સો ડાહ્યાનો એક મત પણ બે વિદ્વાનોના સો મંત. આ વિદ્વદ્વંદમાંથી એવું કહેનાર તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય કે આ પ્રાપ્ત નાટકોમાંથી કેટલાકનાં કર્તા 'ભાસ' નથી.

અથવા આ નાટકો જ ભાસનાં નથી. અનેકવિધ ચર્ચા પરથી જે તારવવામાં આવ્યું છે તેને સંક્ષિપ્તમાં અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અંતઃકર્તૃત્વ

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે આ બધાં નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે અનેક કવિઓની ? મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રી આને એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. કાથ, ડૉ. થોમસ, ડૉ. સરૂપ, ડૉ. ખેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. એસ. એમ. પરાંજપે, ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર અને ડૉ. આચર આ તેરેતેર નાટકોને એક વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. દેવધર ચારુદત્ત સિવાયની બધી કૃતિઓ ભાસની સ્વીકારે છે. પ્રો. જગીરદાર સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાપૌગન્ધરાયણ અને પંચરાત્રને ભાસની કૃતિઓ માને છે. અને બાકીની કૃતિઓ જુદા જુદા યુગની માને છે. ડૉ. વિન્ટરનિઝ અને ડૉ. સુકથકર સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસકૃત ગણે છે અને અત્યારે ઉપગ્રબ્ધ થતી જાણકારીને આધારે બાકીનાં નાટકો વિશે નક્કી કરવું અશક્ય છે એમ સ્વીકારે છે. ડૉ. વેબરે સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિભારકને એક કર્તાની કૃતિઓ માની છે. અભિષેક, કર્ણુભાર, જિતુભંગ, દૂતવાક્ય અને દૂતધટોત્કચ સિવાયની કૃતિઓ ભાસની છે એમ ડૉ. કેશવ હર્ષદ ક્રુવ માને છે. ડૉ. બાર્નેટ અને ડૉ. પિયરોટ્ટી નાટકોને જુદા જુદા યુગની કૃતિઓ સ્વીકારવા પ્રેમી છે. ડૉ. વુલનર અલગ અલગ નાટકો માટે બિન્ન બિન્ન યુગો સ્વીકારતા જણાય છે. ડૉ. જ્હોન્સ્ટન પણ એવો જ ઠાઠ મત પુષ્ટ કરે છે. ધણુંખડું વિદ્વાનોમાં સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા ને અનુલક્ષીને દેવમાયમ્ પ્રવર્તે છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે આટલા બધા મુઠ્ઠે મુઠ્ઠે મતિવિન્નાનાં ઉગાદરણો છે, પુરુષમતિનું વૈશ્વરૂપ જણાય છે તો નિર્ણય તારવવો કેવી રીતે ? પણ આ ક્ષેત્રે ડૉ. પુસાલકરે નોંધેલું ડૉ. વિન્ટરનિઝનું વાક્ય પર્યાપ્ત આશ્વાસન-રૂપ છે કે-

"In science truth is not found out by the majority of votes but the majority of arguments."

તેઓ આ સર્વે નાટકોને એક જ કર્તાની કૃતિઓ માને છે તેઓની દલીલો નીચે મુજબ છે :

(૧) સર્વે નાટકોનો આરંભ એક જ વાક્યથી થાય છે કે નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ ।

(૨) ચારુદત્ત સિવાય સર્વે નાટકોમાં સૂત્રધાર મંગલ શ્લોક બોલે છે.

(૩) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, પંચરાત્ર અને પ્રતિભામાં મુદ્રાક્ષકારનો પ્રયોગ મંગલ શ્લોકમાં થયો છે.

(૪) કર્ણુભાર સિવાય બધે પ્રસ્તાવના ને માટે સ્થાપના શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

(૫) આ સ્થાપના ધણી નાની અને લેખક કે કૃતિના નામ વિનાની હોય છે.

(૬) નાટકોના અંતે નાટકનું નામ પુષ્પિકામાં આપવામાં આવ્યું હોય છે.

(૭) નાટકોની અંતે પણ કર્તાનું નામ આપ્યું નથી.

(૮) "एवमायं मिथ्रान् विज्ञापयामि । अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यप्रे शब्द इव ध्रियते । वगेरे वाक्योना प्रयोग भोटा लागनी न्नाटकोभां ऐक सरणो थयेलो છે.

(૯) इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम ।

महीमेकातपत्राह्वां रात्रसिंहः प्रज्ञास्तु नः ॥

આ ભરતવાક્ય સ્વપ્નમાં આવે છે. ચારુદત્ત અને દૂતધટોત્કચ સિવાયના નાટકોમાં આવતા ભરતવાક્યમાં લગભગ ઉપરના ભરત-વાક્યને મળતા વિચારો છે.

(૧૦) ભરતનો નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલો અંગણિત નિયમોનું ઉલ્લંઘન આ નાટકોમાં જોવા મળે છે. દા.ત,

(૧) પ્રતિભામાં દશરથનું મૃત્યુ રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે.

(૨) અલિષેકમાં વાલિનો વધ તખ્તા પર બતાવાયો છે.

(૩) જીરુલગમાં દુર્યોધનનો સ્વર્ગવાસ પણ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાડ્યો છે

(૪) બાલચરિત્રમાં ચાણુર, મુષ્ટિક અને કસનો નાથ પ્રત્યક્ષ બતાવાયો છે .

(૫) સ્વપ્નમાં ઉદયનનું શયન મય ઉપર બતાવ્યું છે

(૬) પચરાત્ર અને મધ્યમમાં દૂરથી જોવાવામાં આવે છે

(૭) અલિષેક, પૂજા કે પ્રતિજ્ઞા માટે જળ રગમય ઉપર લાવવામાં આવ્યું છે

(૮) નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પત્ની પતિને 'ભાર્યપુત્ર' સંબોધન કરે જ્યારે સ્વપ્નમાં અને બાલચરિત્રમાં સેવકો સ્વામીને 'ભાર્યપુત્ર' સંબોધન કરે છે

(૧૧) ધણુ નાટકોમાં આકાશમાવિતનો છૂટથી પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે

(૧૨) 'નિષ્ક્રમ્ય પ્રવિશ્ય' ની શુક્તિ કથાનકને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે થયેલી જોવા મળે છે

(૧૩) થોડા કે બહુલો દ્વારા સગ્રામ, દંડયુદ્ધ રથમેધાન, યજ્ઞ-પ્રસંગ વગેરેનું વર્ણન કરાવ્યું છે જુઓ જીરુલગ, પચરાત્ર

(૧૪) સ્વસ્વરત સ્વસ્વરત ભાર્યા । ઉત્તરત જ્યેષ્ઠી જાહેરાત પછી માનનીય વ્યક્તિઓનો પ્રવેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે

(૧૫) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, અલિષેક અને પ્રતિજ્ઞામાં પ્રતિદ્વારીતું નામ 'વિજયા' એક સરખું છે

(૧૬) નિવેશતા નિવેશતા મહારાજાજી જોવા પ્રયોગો ધણુ નાટકોમાં ઝડપી નિવેશન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે

(૧૭) પ્રસ્તાવનામાં નેપથ્યે અવાજ થાય અને તે સર્વિર્જીનો તરત 'મજ્ઞ જ્ઞાત'મ્ એમ કહી આવનાર પ્રસંગનું વર્ણન આપી દેવામાં આવે છે -

- (૧૮) વાતાલાપમાં એક પાત્ર બીજું પાત્ર કંઈ કહેવા ઇચ્છે છે એમ તરત સમજીને પ્રશ્ન પૂછે છે.^૧
- (૧૯) ભિન્ન ભિન્ન હોદ્દાનો પ્રયોગ પણ એક પ્રકારનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરી આ બધી રચનાઓ એક જ વ્યક્તિની હોય તેમ સિદ્ધ કરે છે.
- (૨૦) સર્વાસ્ત, રાત્રિ, સંધ્યા, યુદ્ધ, યજ્ઞ, કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનમાં ઉપમાદિ અલંકારગત ધણું સામ્ય જણાય છે.
- (૨૧) 'હાથ એ જ ઉત્તમ આયુધ છે' આ વિચાર બાહ્યચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, પંચરાત્ર અને અવિભાકમાં મળે છે.
- (૨૨) દુર્યોધનના પાત્રમાં સર્વત્ર માનનો ગુણ દહતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થતો જણાય છે.
- (૨૩) ઉદુભંગ અને દૂતવાક્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવવાનું એક સરખું કારણ આપ્યું છે કે દેવાને સ્વર્ગના સંરક્ષણમાં થંકા જાગી એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવ્યા.
- (૨૪) અર્જુનનું કિરાતનું રૂપ ધારણ કરનાર શિવ સાથેનું કે નિવાત-કવચ સાથેનું યુદ્ધ દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ અને ઉદુભંગમાં એક સરખું વર્ણવ્યું છે.
- (૨૫) લક્ષ્મી સાહસમાં વાસ કરે છે, પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવાય છે, સંતોષમાં સંપત્તિ રહેતી નથી જેવા વિચારોમાં લક્ષ્મી અને સાહસ તથા પરાક્રમનો સરખો સંબંધ વર્ણવેલો અનેક નાટકોમાં મળે છે.^૨

૧. નનુ કિંચિદ્વક્તુકામાસિ-અભિમારક. સુગ્રીવ । વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-અભિષેક. વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-પ્રતિજ્ઞા.

૨ સાહસે ધ્રીઃ, પ્રતિવસતિ-આરૂઢતા રાજ્યં; નામ નૃપાત્મજૈઃ સદ્દયૈર્જિત્વા રિપૂં મુજ્યતે । -દૂતવાક્ય. ધ્રીર્મં સંતોષમિચ્છતિ । પંચરાત્ર. પ્રાયેણ દિ નરેન્દ્રધી સારસાદૈરેવ મુજ્યતે ।-૨૧૫

(૨૬) બે વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપમાં અચાનક ત્રીજી વ્યક્તિની ઉક્તિ જોડાતાં ભાષિતું ચૂચન થાય તેવા પ્રસંગને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'ગંડ' કહે છે. કેટલાક આનો ઉલ્લેખ પતાકાસ્થાનક તરીકે કરે છે. આવા ગંડ આ નાટકોમાં અનેક જોવા મળે છે. ડ વળી, અવિભારકના ખીજ અંકમાં, પંચરાત્રના પહેલા અંકમાં પ્રતિમાના પહેલા અંકમાં, પ્રતિમાના ખીજ અંકમાં, તેમજ સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. માં યતતત્તસર્વત્ર આવા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૭) એકખીજને મળતા આવતા કેટલાક નાટ્યપ્રસંગો પણ મળી આવે છે. દા. ત, યુવાન વીરને કોઈ મહારાજને માન આપવાનું કહે ત્યારે તે બોલી જાહે આઃ કસ્ય મહારાજઃ । જુઓઃ બાસચરિત અને પંચરાત્ર.

(૨૮) દશરથ, વાસિ અને દુર્યોધન મરણ સમયે જે દશ્યો જુએ છે તેનું વર્ણન ધણું મળતું મળી આવે છે.

(૨૯) પ્રતિજ્ઞા અને અવિભારકમાં રામ પુત્રી માટે યોગ્ય વરની ચિંતાની અભિવ્યક્તિ પત્ની સમક્ષ કરે છે અને આ દશ્યનો અંત કંચુકીના પ્રવેશથી આવે છે. બાસચરિતના ત્રીજા અંકનું અને પંચરાત્રના ખીજ અંકના આરંભનું દશ્ય સરખું છે. વળી ચારદત્ત અને અવિભારકમાં આવતું નગરવર્ણન પણ ધણું સામ્ય લઈને આવે છે.

૩ જુઓઃ રાવણ :-વ્યક્ષમિન્દ્રજિતા યુદ્ધે હસે તસ્મિન્ નરાધમે
ભક્ષમેન સદ્ આત્મા કેન ત્વં મોહયિસ્યસે ॥

(નેપથ્યે)

રામેણ રામેણ ।

- (૩૦) આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે આવતી સરખામણોઓમાં ખૂબ સામ્ય છે. વીરની સરખામણી સિંહ સાથે, કે તેજસ્વી મનુષ્યની સરખામણી નેક્ષત્રના સમૂહમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે અનેક વખત થયેલી જોવા મળે છે.
- (૩૧) અહો' હાસ્યમિધાનમ્ કે શ્રૂયતાં મમ પરાક્રમઃ જોવા પ્રેરોગો એકથી વધુ નાટકોમાં થયેલા છે.
- (૩૨) એક પાત્ર, બે પાત્ર કે વધુ પાત્રો દ્વારા સ્લોકને તોડી બોલવાની રીત આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે જોવા મળે છે.
- (૩૩) બ્રાહ્મણ ધર્મ, તરફ પક્ષપાત જોવી વસ્તુઓ અને કેટલીક સામાજિક સ્થિતિઓનું સામ્ય પણ આ તેરે નાટકોનો કર્તા એક જ છે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૪) ભાષા-શૈલીનું સામ્ય ઘણું નોંધપાત્ર છે. સાદી, સરળ, પ્રવાહી અને મધુર ભાષાનો પ્રયોગ સર્વ નાટકોમાં થયો છે.^૪
- (૩૫) યમકોનો અતિશોખ અને અનુપ્રાસનો છૂટથી પ્રયોગ આ નાટકોના કર્તા કોઈ એક વ્યક્તિ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૬) નાના નાના સંવાદો-વાક્યોમાં કે પછી લોકોમાં-એકદમ સરળ, સચોટ અને હૃદયંગમ રીતે સર્વ નાટકોમાં રચાયેલા દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.
- (૩૭) ડૉ. એ. ડી. પુસ્તાલકર એક 'સ્વરાજ્ય' ની દલીલનેરહસર કરે છે કેટલાંક ભરતવાક્યોમાં 'વરતકં પ્રશામ્યતુ' એમ કહ્યું છે. મહાભારતનાં નાટકોનો અંત કૌરવોને હરાવી-પાંડવોનું રાજ્યા-રોહણ છે બાલ્યચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણ કંસને મારીને ઉગ્રસેનને રાજગાદી અપાવે છે. ઉદયનની કથામાં પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ એ જ

૪ જુઓ: "clear, lofty and majestic as well as sweet and charming. The sentences are everywhere replete with a wealth of ideas beautifully expressed." Dr. Ganapati Shastri.

ધ્યેય છે રામકથાનાં નાટકોમાં પણ ગમ અ તે રાજ્ય મેળવે છે અવિમારકમાં પણ અ તે નાયકને ગજ્યપ્રાપ્તિ થતી દર્શાવી છે. આ બધું બતાવે છે કે આ નાટકોનો કર્તા કોઈ એક હોવો જોઈએ.

આમ ખૂબ ઝીણવટભરી વિગતથી ઉપર મુજબની ઠેટલીક દલીલો આપીને ડૉ. પુસાલકર આ તેર કૃતિઓ એક જ કર્તાની સ્વીકારે છે પણ વળી આવો જ મત ડૉ. સરૂપ આપે છે કે ઉપર નોંધેલા કારણો ઉપગત નીચેના કારણો કૃતિઓના એક કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ છે એમ કહી શકાય.

(૧) નાન્દીમાં શ્રીકૃષ્ણ :—

આ નાટકોની નાન્દીમાં મોટે ભાગે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૨) શ્રીકૃષ્ણપ્રશંસા :—

મહાભારત તેમજ રામાયણના નાટકો જોતાં જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સીધી કે આડકતરી પ્રશંસા કરવામાં લેખક રાગે છે. છ ત,

(૧) કર્ણુભારમાં શ્રીકૃષ્ણને કોઈ સીધો સબધ નથી છતાં શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘદષ્ટિ તેવું દર્શાવતાં ત્યાં કહે છે—અનેકરૂપદ્રવ્યે કુળાસ્યોપાય ।

૫ જુઓ “Thus, a careful study of the problem, under various head leads us to the definite conclusion that all the plays are the products of one and the same brain”

—A D Pusalkar, Bhasa A Study-21

૬ જુઓ “The community of technique, language, style, ideas, treatment and identity of names of dramatic personae, prose and metrical passages and scenes are so remarkable that the conclusion of their common authorship is inevitable” Dr Laxan Sarup H R 1927 P. 118. ૪૮

- (૨) દૂતવાક્યમાં શ્રીકૃષ્ણના કાર્યનું જ પૂર્ણ વર્ણન આપે છે.
 (૩) દૂતધટોત્કચમાં શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને જ પ્રભુત્વ અપ્યું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ એ પાત્ર નથી, પરંતુ તેમની ઉલ્લેખ દ્વારા જણાતી ઉપસ્થિતિ તખ્તા પરના વાસ્તવિક પાત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવતી જણાય છે.

- (૩) પંચરાત્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
 (૪) ઊરુભંગમાં પણ શ્રીકૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોની જીત દર્શાવાઈ છે. વળી મહાભારતમાં અર્જુનને ઊરુ ચામડીને બીમને સંઘા આપતો દર્શાવ્યો છે જ્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણને તેવી સંઘા આપતા વર્ણવ્યા છે. ૭

- (૫) બાહ્યચરિત એ કૃષ્ણકથા પર આધારિત નાટક છે.
 (૬) પ્રતિમા અને અભિષેક શ્રીરામની કથા આપી જાય છે. ત્યાં પણ એક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથા છે.

- (૩) મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રવિકાસ:—

આ નાટકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આવતો પાત્રોનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. આ કળામાં લેખક પૂર્ણપણે આધુનિક જણાય છે. સ્વપ્ન અને પ્રતિજ્ઞા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ પાત્રોના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં તે રાચે છે. મીસ્વર્થ આ વાત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

- (૪) ઉપેક્ષિત પાત્રોનું ઉદ્દાત્તીકરણ : Glorification Of the Ignored Characters.

ઉદ્દાત્ત અને અગત્યનું કારણ સઘ સાબિત કરી જાય છે કે આ નાટકો એક જ કલાસ્વામીની કલાપ્રસાદી છે. અહીં રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પાત્રો તરફ ઉપેક્ષા થઈ તેવા મહાકાવ્યના પાત્રોના ઉદ્દાત્તીકરણમાં ભાસને ખૂબ રસ છે. દા. ત., (૧). દૂતધટોત્કચમાં

૭ જુઓ: સ્વમુરુમિદ્ધસ્ય કામપિ સંજ્ઞા પ્રયજ્ઞતિ જગદ્નઃ । ઊરુભંગ.

ધૂતરાષ્ટ્રના પોત્રને વિનયી, કૃષ્ણ તરફ આહ્વ રાખનાર, દુર્યોધન અને તેમાંય શકુનિને ધિક્કારનાર અને અભિમન્યુના વધથી વધુ વ્યથિત થનાર રજૂ કર્યું છે.

- (૨) કર્ણભારમાં મહાભારતના કર્ણ કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટવલ રીતે કર્ણને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) ઊરુભંગમાં દુર્યોધનની ઉદાત્તતા અન્ય દોષ પણ પાત્ર કરતાં વધુ ઓળસી છે.
- (૪) મધ્યમવ્યાયોગમાં હિડિમ્બાને જાતિથી જ રાક્ષસી બતાવી છે, આચારથી નહિ,
- (૫) પ્રતિમા નાટકમાં ભાસ કૈકેયીના વકીલ જેવા જણાય છે.

આમ ધણે સ્થળે ‘મહાકાવ્યોના ઉપેક્ષિતોના’ વધુ પ્રતિભાવંતઃ પ્રોજેક્ટવલ અને ગુણપ્રકર્ષથી ઓપતા આપવામાં આવ્યા છે. વિશેષ કરીને મહાકાવ્યોના (Black Painted Characters) કાળા ચિતરેલાં પાત્રોને ઉદાત્ત વર્ણવવાની લેખકની વૃત્તિ જણાય છે. આથી કહી શકાય કે મોટે ભાગે ઉદાત્તીકરણની એક સરખી વૃત્તિ દર્શાવતાં નાટકો એક જ કવિની કૃતિઓ હોઈ શકે.

આમ ઉપરની અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી એટલું અવશ્ય પામી શકાય કે ભાસનાટક્યકના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એક જ વિશ્રુતિની કૃતિ છે એમ કહેવામાં દોષ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાસનું કર્તૃત્વ

આ નાટકોનું એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ થયા પછી પ્રશ્ન યાવ છે કે આ નાટકોના રચનાર ભાસ જ હતા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય.

‘‘પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રના તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, વગેરેમાંથી ભાસના નામ સાથે અવતરણો કે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આથી આ નાટકોને ભાસની કૃતિઓ માનવી' ગદી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબના લાગણીમાં સામ્ય હોવાથી બધી કૃતિઓ ભાસની માની શકાય શરૂમાં સ્વપ્નના ઉલ્લેખો જોઈ એ.

(૧) વચ્ચિત્કોડા યથા વાસવદત્તાયામ્ ।

—અભિનવગુપ્ત (દસમી સદી)

(૨) વાસવદત્તે, પદ્માવતીમવસ્ત્યાં દ્રષ્ટું રાજા સમુદગૃહકં, ગતઃ ।

બોબદેવ કૃત શંગારપ્રકાશ (૧૧ મી સદી)

(૩) યથા ભાસકૃતે સ્વપ્નવાસવદત્તે શેફાલિકાશિલાતલમવલોક્ય વત્સરાજઃ ।

—રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યુદ્ધર્પણ

(૪) ભાવપ્રકાશના, આઠમા અધિકારમા પ્રશંતાનાટકના ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્ન નાં કથાનકની ચર્ચા છે. તેમના કેટલાક ઉલ્લેખો

જોઈ એ.

પદ્માવત્યા મુક્તં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।

જીવત્યાવન્તિકેત્યેતજ્ઞાત મૂમિભુજા યથા ॥

*

*

*

વિરપ્રસુપ્તઃ કામો મે વીળયા પ્રતિબોધિતઃ ।

તા તુ દેવી ન પશ્યામિ યસ્યા ધોષવતી પ્રિયા ॥

(૫) ભાસનાટકચક્રેડપિ છેક્રે, ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાદકોડમૂન્ન પાવકઃ ॥

—સંકિતમુક્તાવાલિમાં રાજશેખર.

આવા અનેક ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે સ્વપ્ન. એ ભાસની જ

કૃતિ ॥ ૫મી—

સૂત્રધારકૃતારમ્ભે નાટકેઃ बहुभूमिकैः ।

सप्तद्वैतेशो लभे मासो देवकुलैरिव ॥

—બાણકૃત હર્ષચરિતમાં

ભાસનાં નાટકોનાં ત્રણ મુખ્ય, લક્ષણો દર્શાવ્યા છે ।

(૧) સૂત્રધારકૃતારમ્ભૈઃ શબ્દો તેના નાટકોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે; કારણ દરેકનો આરંભ નાન્યન્તે તત્તઃ પ્રવિસતિ સૂત્રધારઃ. શબ્દો પછી સૂત્રધાર આવીને કરે છે.

(૨) बहुभूमिकैः ડૉ. કુન્દન રાજ, ડૉ. દેવધર વગેરે વિદ્વાનોના તેર નાટકોને બહુભૂમિકાવાળા માનવા તૈયાર નથી. એમ લાગે છે કે બાણે નાટકોની લ'બાઈની સરખામણીમાં પાત્રોની સંખ્યા 'જોઈને આમ'કહ્યું છે. મોટા ભાગનાં એકાંકી નાટકોમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ ધણાં પાત્રો છે એમ કહી શકાય. અથવા બાણે મન बहुभूमिकैः એટલે बहुविधभूमिकैः હશે એવું ડૉ. પુસાલકર સૂચવીને કહે છે કે—

'everyone will endorse the view that our dramas introduce characters of various types and vicissitudes.'

(૩) सप्तार्कः— ડૉ. કુન્દન રાજ, ડૉ. દેવધર, ડૉ. કાણે વગેરે દર્દ-પણે માને છે કે આ નાટકોમાં પતાકા નથી. જેને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પતાકા કહી શકાય તેવાં સુંદર ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્ય-માં અન્યત્ર મળે છે તેવાં ઉદાહરણો આ નાટકોમાં નથી. છતાં જેને પતાકા કહી શકાય તેવા પ્રસંગો છે. ખરા. દા. ત., સ્વપ્નમાં પદ્માવતી પરિણય, અભિષેકમાં વાલિવધ અને સુગ્રીવકથા વગેરે. કેટલાંક પતાકાનો અર્થ 'પતાકારચનાનક' કરે છે. પણ આ બંને તદ્દન જુદાં છે. અલબત્ત 'પતાકા' નો અર્થ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ કરવામાં આવે તો ધણાં ઉદાહરણો આ નાટકો પૂરાં પાડે છે તે આગળ ઉપર જોયું છે. જુઓ પા. છ

ડૉ. કાણે અહીં નાટકૈઃ શબ્દ હોવાથી પ્રકરણ, ઉત્પ્રેક્ષિકાંક, વ્યાયોગ વગેરે લઈ ન શકાય એમ કહે છે. પણ 'નાટક' શબ્દને બાણે રૂપકના અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમ લાગે છે. કારણ બાણે પોતાની કૃતિઓમાં રૂપક માટે નાટક શબ્દ પ્રયોજતા જણાય છે. કાવ્યેષુ નાટકેષુ એવા અનેક રચને કરેલા પ્રયોગોમાં 'નાટક' શબ્દમાં તેઓ બધા રૂપકના પ્રકારો સમાવી લેતા જણાય છે. જો એમ ન હોય તો દસરૂપકના

નામો લખતાં તેમને ક્યાં વધુ પરિશ્રમ પડવાનો હતો ! વળી વિસ્તારભયે તેમને ક્યારેય વિચાર કરતા ક્યાં છે ખરા ? આથી નાટકૈઃ એટલે રૂપકો લેવાથી કોઈ મોટો વાંધો આવતો નથી. આમ બાણુનો આ શ્લોક આ તેરે નાટકોના કર્તા ભાસ છે એવું સિદ્ધ કરવામાં પાયાની દલીલ કામ કરે છે.

૮મી સદીમાં વાકપતિરાજે ‘ગૌડવહો’ માં ભાસને ‘ઝલનમિત્ર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ નાટકોમાં અગ્નિનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

૧૨મી સદીમાં જયદેવ ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવે છે. માસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ । અને આ નાટકોમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકોની રચના કોઈ એક વ્યક્તિની છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આદ્યનાટ્યકવિ ભાસની જ છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તો પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું, પણ જ્યાં સુધી પરપક્ષ નિરાકરણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તસ્થાપન સુસ્થિર રીતે થયું ન કહેવાય. આથી આ નાટકો ભાસનાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરનાર પક્ષોનું વ્યવસ્થિત ખંડન કરીને આ પ્રશ્નનો અંત બાણીશું. આ નાટકોને ભાસનાં નહિ માનનારાઓના મતો હિન્ન હિન્ન રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૧) શકિતભદ્ર આ નાટકોના કર્તા છે ।

(૨) શુદ્રક આ નાટકોના રચયિતા છે.

(૩) કેરલના આક્યારોની આ રચના છે.

(૪) નાટકોની રચના પલ્લવ રાજવીઓના દરબારમાં થઈ છે

(૫) આ નાટકો મૂળ પરથી ઊતરી આવેલી નાટ્ય આવૃત્તિઓ છે.

જા. ૧ : (૧) શકિતભદ્રે આશ્રયચૂડામણિ નામના નાટકની રચના કરી છે. તેની શૈલી વગેરે ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોને મળતી આવે છે. આથી આ

નાટકો, અર્થાં નહિ તો કેટલાંક શક્તિભદ્રે રમ્યાં છે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. વળી પ્રતિમા, અભિષેક અને આશ્વર્થચૂડામણિ મઢાવામાં એક દસ્તપ્રતમાં સાથે મળી આવ્યાં. આથી તે એક જ વ્યક્તિ શક્તિભદ્રની કૃતિઓ છે તેવી દલીલ થઈ. પણ આ માન્ય નથી. આધુનિક યુગમાં જેવી રીતે સંગ્રહો બહાર પડે છે તેમ રામકથાને લગનાં નાટકો અહીં સાથે આપ્યાં હોય એ શક્ય છે. વળી, પ્રો. કેશવ દર્શક દ્વારા બનાવેલ શક્તિભદ્રના આશ્વર્થ. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે કે દક્ષિણમાં આ નાટક પહેલાં કોઈ સંસ્કૃત નાટક હતું નહીં. શક્તિભદ્રનો સમય દસમી સદીનો છે. જ્યારે ભાસ લેખક તરીકે કાસિદાસ અને બાણના સમયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે આમ શક્તિભદ્ર ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોનો કર્તા છે એ મન બુદ્ધિના નિકળાવ પર ટકી શકતો નથી.

(૨) શ્દ્રક આ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોના કર્તા છે તેવું માનનારામાં શ્રી. એ. આર. સગ્ગની અને શ્રી. એમ. આર. કવિ આવે છે. તેઓ ચારુદત્તને મૃચ્છકટિકની રંગમંચાવૃત્તિ લેખે છે. શ્દ્રકનો સમય તેના પ્રસિદ્ધ નાટક મૃચ્છકટિકને આધારે જે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તે કાસિદાસ પહેલાં નથી થયો અને ભાસ તો કાસિદાસ પહેલાં થઈ ગયા એ નિર્વિવાદ વાત છે. પછી શ્દ્રક આ નાટકોના કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે ?

(૩) કેરળના ચાકષારોની આ ગ્યના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો ખીકારે છે. અહીં પ્રસ્તાવનામાં કે સ્થાપનામાં અથવા અંતની પુષ્ટિકામાં ભાસનું નામ જ નથી. વળી આ નાટકોની દગ્ગપ્રતો કેન્સ પ્રાંત નિવાસી ગ્યન્યન મળી નથી. શ્રી કૃષ્ણભાગી શાસ્ત્રી કહે છે સ્પષ્ટ. અને પ્રતિષ્ઠામાં 'વિનાદ' માટે 'સંગ્રહ' શબ્દ વપરાયો છે અને વિનાદના અર્થમાં સંગ્રહ શબ્દ આજે પણ કેરળના ચાકષારોમાં વપરાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકો કેરળના ચાકષારોની ગ્યના છે.

આ મત પણ માન્ય નથી. ભાસનું નામ નથી તેથી તે ચાક્યારોની રચના છે એમ કેમ માની શકાય? ચાક્યારોનું પણ નામ તો નથી જ ને ! વળી કેરલમાં જ હસ્તપ્રતો મળી તેનું કારણ તો ઉત્તરમાં ધર્માધ મુસલમાનોએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હશે, એમ માની શકાય મિતાક્ષરા પદ્ધતિમાં આજે પણ વિવાહના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ નપરાય છે. અને કેરલના ચાક્યારોમાં આવું ઉચ્ચ કવિત્વ જ ક્યાં હતું કે નાટકોની રચના કરી શકે ? નસોદય વગેરે તે બાજુની કૃતિઓમાં ક્યાં ઉચ્ચ કાવ્યત્વ મળે છે ?

(૪) એક મત આ નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થયેલી સ્વીકારે છે. ભરતવાક્યમાં રાજસિંહઃ પ્રજાસ્તુ નઃ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને પદ્મવ વંશના નરસિંહ વર્મા ખીજા કે તેનમારને રાજસિંહ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું અને તેના સમાપંડિતે આ નાટકોની રચના કરી તેના પાલક પદ્મવનરેશોનો રાજસિંહ નામથી ભરતવાક્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મત સમર્થન વિનાનો સિદ્ધ થયો છે. ઇતિહાસે આ રાજના દરબારમાં કોઈ સમર્થ કવિ કે પંડિત હોવાનું નોંધ્યું નથી. અને કદાચ માની લઈએ કે એવો કોઈ કવિ હોતો તો પછી તેણે પોતાના નામને શા માટે છૂપું રાખ્યું અને કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું નહિ? કારણ કે પદ્મવરાજવીઓના કાળપૂર્વે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની પ્રથા, કાલિદાસ, ભરભૂતિ વગેરેના નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હતી.

(૫) એવું સ્વયંવત્નો પ્રયત્ન પણ થયો છે કે આ નાટકો કેરલના કવિઓની રચના ભલે ન હોય પણ ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેને તખ્તાલાયક બનાવવા માટે મૂળ પરથી જે રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર કરી તે તેર નાટકોરૂપે આજે મળી આવે છે. ડૉ. બાર્નેટ માને છે કે પાંડય રાજવીઓના સમયમાં આવી રીતે મૂળે નાટકો પરથી રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર થઈ હતી. અહીં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય કે જો આ

રંગ આવૃત્તિઓ હોય તો મૂળ આવૃત્તિઓ ક્યાં છે? ડૉ. થોમસે તો ખતાવ્યું છે કે સ્વપ્નના કથાનક કે મૂળ પાઠમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી. ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝ આ નાટકોને Compilation પણ સ્વીકારતા નથી. ૮

ડૉ. પુસાલકર પણ આ સમસ્યાની વિસ્તૃત ચર્ચા અનેક મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને ક્યાં પછી 'થોડા ફેરફારો સાથે આ નાટકો ભાસનાં છે,' એમ માને છે. ૯

એ. એસ પી. અય્યર સ્વપ્ન. પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસની જ રચનાઓ ગણાવે છે, જ્યારે બાકીનાં નાટકો ભાસના શિષ્યો કે મિત્રોએ રચ્યાં હશે અને ભાસે તેને સુધારી વધારીને ચૂક્યાં હશે, આના સમર્થનમાં તે જણાવે છે કે શેક્સપીયરે Timon of Athenes, Antony and Cleopatra કે Henry IV માં થોડાંધણે પોતાનો હાથ બતાવ્યો છે જ્યારે બાકીની રચના તેના શિષ્યોની છે. ૧૦

૮ જીએ: It is simply absurd to call plays like Svapna or Avī compilations. Macbeth and Julius Ceaser remain works of Shakespeare even when they are adapted for stage... We always find some original idea (in these plays) which presupposes an original poet and not a compiler.

-Dr Winternitz

૯ જીએ: Minor changes are inevitable and might have been introduced by the stage. But that does not rob Bhasa of the author ship of these plays.—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study. P. 60.

૧૦ જીએ: A. S. P. Ayyar Bhasa P. 33

ભાસની જીવનઝરમર

વિશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી ભરતે નાટકને પચમ વેદ કહ્યો છે કવિ-કુવશુરુ કાલિદાસે નાટ્યને વિભિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોનું એક માત્ર સમારાધન કહ્યું છે આ વસ્તુનું સમર્થન ભાસના નાટકો જોતા થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોના વિકાસના ઇતિહાસમાં ભાસ જન્ય યમાન મણિ છે સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા છે, મહાકવિ કાલિદાસ જેવાએ પણ એને પ્રથિતયશસ્ કહીને નવાજ્યો છે

આવા મહાન સાહિત્યકારના જીવન વિષે સાવ અધારપટ છવાયેલ છે પરંપરાએ તેમને વિષે કેટલી દતકથાઓ ઉપજાવી છે અને જાળવી છે પહેલા આપણે તેમનો અભ્યાસ કરીએ

ભાસ વિષે દંતકથાઓ

(૧) ભાસ અને વ્યાસમાથી ટોણું શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા કોઈ પણ સમર્થ નિર્ણયક ન મળ્યો તેથી એ બન્નેની કૃતિઓ અગ્નિમાનાખવામાં આવી કહે છે કે અગ્નિએ ભાસની કૃતિઓ બાળી નહિ

આ દતકથા ઉપરથી એટલું જ સમજી શકાય કે મહાભારતના કથાવસ્તુને લઈ ને નિર્માણ પામેલા ભાસના નાટકો વ્યાસ કરતા કવિત્વ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિના હતા

(૨) ભાસને દેટનાક ધોળી (ધાવક) માને છે, અને તેને રાજા હર્ષના દરબારનો કવિ હોવાનું સ્વીકાર્યું છે આ કવિ ધાવકે પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી નાટકો લખીને હર્ષને નામે ચઢાવી દીધા હોવા જોઈએ દક્ષિણ ભારતના એક વિદ્વાન શ્રી ડી એસ નારાયણ શાસ્ત્રી અને શ્રી પરાજપે જેવા વિદ્વાને પણ ભાસને પ્રિયદર્શિકા વગેરેનો લેખક માનવાની દિમત કરી છે શ્રી ડી એસ નારાયણ શાસ્ત્રીએ રાજશેખર નિખિત

મનાતા 'વિવિમર્શ' નામના ગ્રન્થમાંથી જેએક એવા અવતરણો! આપ્યા છે જેથી ભાસ અને ધાવકની એમ્તા વ્યક્ત થાય છે પણ આની સામે એમ કહી શકાય કે ભાસને ધાવક માનવો એ મહાન જ્ઞમ છે શ્રી નાગયજ્ઞ શાસ્ત્રીને મળેના (અહા ફૂટનોટમાં ઉદ્ધૃત કરેના) એ મનોકો એમના કોઈ જિન પામેથી સાપડ્યા હતા એના સ્લાકો પ્રમાણુ બૂત કહી શકાય નહીં શ્રી પરાજપેએ કરેની ભાસના નાટકોની નાગાન અને પ્રિયદર્શિના સાથેની સરખામણી ઉપગ્રથી પ્રિયદર્શિના વગેરે માટે ભાસનું મૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી કારણ કે એની સરખામણી તો ગમે તે બે પ્રિઓન ાથોમા થોડા પ્રયત્ને પણ થઈ શકે દુઃખા ઈ સ પૂર્વે થઈ ગયેલ ભાસને ઈ ની સાતમી સદીના માનવા તે ઇતિહાસ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે

(૩) ભાસના સ્વપ્નવાસવન્ત વિષે એક પ્રચલિત કથા છે કે ભાસના નાટકોની પરીક્ષા કરવા વિવેચકોએ તેમને અગ્નિમા નાખ્યા આમાં અગ્નિ સ્વપ્ન નાટકને બાળવા સમર્થ થઈ શક્યો નહીં ૨

પણ આનો આશય એ જ કે વિવેચકોએ સ્વપ્નવાસવન્ત નાટકને સર્વોત્તમ ગણ્યું ઉપરની વાત લક્ષ્યમાં રાખીને જ મ્દાય વાકપતિગને

૧ કારણ ॥ કવિત્વસ્ય ન સપજ્જુલીનતા । ધાવકોડપિ હિ યદ્ભાસ કવીનામગ્નિમોડમવત્ ।

આદૌમાસેન રવિતા નાટિકા પ્રિયદર્શિ કા । નિર્દિશ્ય રસનસ્ય કસ્ય ન પ્રિયદર્શના તસ્ય રતનાવલો નૂન રાનમાલેવ રાજત । દશરૂપકવામિયાવશસ્યત્યત શોમના । નાગાનન્દ સમાલોક્ય યસ્ય ધ્રોહ્ય વિક્રમ । અમ દાનંદમરિત્ત સ્વસમ્યકરોત્ કવિમ્ ॥

(કવિવિમર્શ By રાજશેખર)

૨ ભાસનાટકચક્રેડાવ છઠ્ઠે ક્ષિપ્ત પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નરામચંદ્રસ્ય દાહકોડમૂલ પાત્ક ॥ રાજશેખર કા યમીભાસા

મહાકવિ હો નામના એમના પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલ મહાકાવ્યમાં ભાસને જલણમિત્ત (જ્વળનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર) કહ્યા હોવા જોઈએ ૩

(૪) એમ પણ કહેવાય છે કે ભાસનું જ એક નામ ઘટકર્પર હતું આ ઘટકર્પરના કર્તાએ એવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી કે જે પોતાને યમકરચનામાં કરાવશે તો એને માટે પોતે ઘડાના ઠીકરા (ઘટ્વર્ણ) વડે પાણી ભરશે

રાજા વિક્રમના દરબારના નવરત્નો પૈકી એક ઘટકર્પર નામના લગભગ ચોથીથી છઠી સતાબ્દીની વચ્ચે મનાતા આ કર્તે ઈ સ પૂર્વે ચનાર ભાસમાનવો એ હકીકત કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંભવ છે આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ ભાસ વિષે પ્રચલિત દંતકથાઓ અને તેમનું નિરસન કરી તેમની કૃતિઓના અભ્યાસથી અનુભવિત થતા તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશું

ભાસનું વ્યક્તિત્વ

કવિતા કામિનીના હાસ મનાતા ભાસ જાતે આહ્લણ હતા વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તરફના તેમના આગ્રહથી, આહ્લણ ધર્મના પક્ષપાતી હોવાથી અને તત્કાલીન પરંપરામાં વિદ્યાક્ષેત્રે તેમનું આધિપત્ય જણાતું હોવાથી એમનું આહ્લણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે

ભાસ એ કદાચ એમનું ગોત્રનામ પણ હોય પ્રાચીન સમયમાં વ્યાવહારિક વિશિષ્ટ નામને બદલે કેટલાક ગોત્રનામને પોતાના નામ તરીકે સ્વીકારતા હતા

ભાસ ભગવાન વિષ્ણુના પરમવેષ્ણુ-સાચા ભક્ત હતા એમની કૃતિઓમાં નાન્દી શ્લોકોમાં અને અન્યત્ર ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને તેમના જ અભિન્ન સ્વરૂપો નારાયણ, હરિ, શ્રીધર, કેશવ, દામોદર અને શ્રીવિષ્ણુના અવતારી સ્વરૂપો જેવાં કે વગદ, વામન, નરસિંહ, રામ

૩. માસમિ જલણમિત્ત કન્તીદેવે તદ્વાવિ રહુવારે ।

સો વન્ધવે ॥ વન્ધમિ હારિમન્દે અ આજન્દો ॥

કૃષ્ણ, અવગમ વગેરેની ન્તુતિ ઉપગ્રથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મુખ્યત્વે વિષ્ણુભક્ત હતા. આમ છતાં દોષી અન્ય દેવ તરફ એમનો પૂર્વગ્રહ ન હતો. તેથી તો પ્રતિષ્ઠા યોગન્ધગયણુમા ભગવાન યુગન્ધવ (શકર) અને તેમના પુત્ર કાર્તિકેયની પણ વંદના કરી છે એ સાથે બ્રહ્મચરિત્રમાં ભગવતી માતા કાલીની પણ વંદના કરી છે. આ ઉપગ્રમાં તેઓ વિદ્યાળ માનસવાળા એક સાચા ભક્ત હતા. પૈદ્ધિક કર્મકાંડમાં પણ એમને ભારે શ્રદ્ધા હતી.

નિવાસ

તેઓ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવાનું અનુમાન થાય છે, કારણ કે એમની કૃતિઓમાં ઉત્તર ભારતમાં આવેલ નગર, નદી, પર્વત તથા ગીનગિનાતેનું વ્યાપક વર્ણન છે. ઉજ્જયિની, અયોધ્યા, મથુરા માટે એમને ભારે આકર્ષણ છે. આ ઉપગ્રથી એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ આ ક્ષેત્રમાં ક્યાં પણ હોય એમનાં ઘણાખરાં નાટકોમાં આવતી ભગ્નનાકથની 'હિમવદ્વિન્ધ્યકુળગમ્' પ કિત પણ તેઓના ઉત્તર ભાગતી યત્વ રિપેનું સમર્થન કરે છે. ઉત્તરભાગતની તુલનામાં તેમનું દક્ષિણભારતનું જ્ઞાન મર્યાદિત જણાય છે. એમની દક્ષિણ ભાગત વિષેની માહિતી શમાયણ તથા મદાભાગતમાં આવેલ દક્ષિણ ભારતના વર્ણન સુધીની જ છે. રામની કથાઓના વર્ણનમાં રમેશ્વર જેવા તીર્થનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી (દા ત અભિષેક નાટકમાં ૫ કાપતિ રાવણને મારવા ગમ જાય છે ત્યાં રમેશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી).

સ્વભાવ

ભાસ સ્વભાવે અત્યંત વિનમ્ર અને વિનોદપ્રિય હશે તેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને પણ સુખી બનાવી શક્યા હશે. નીતિભીરુતા, દીપ્તિ, આનંદશીલતા, આચારાદિના આ એમના સ્વભાવના વિશિષ્ટ લક્ષણો હતા. વિદ્વતા.

ભાસ અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી વિદ્વાન હતા. તેમનું વૈદ્ય સર્વજ્ઞ-મુખી હતું. વૈદિકસાહિત્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ

શાસ્ત્રના તેઓ અધિકારી વિદ્વાન હતા લોકકથાઓનો પણ તેમને ભારે રસ હતો સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ મર્મસ્પર્શ પડિત હતા

ભાસનું વાતાવરણ

ભાસનો રાજકુળો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે રાજમહેલ તથા અન્ત પુરવગેરે નિરુપણમાં તેઓને ભારે રસ છે રાજસિંહ પ્રજાનુ ન એ ભરતવાક્યસ્થ પડિત ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ રાજાનો / સભા સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે એમણે અમના નાટકોમાં ઘણે ઠેકાણે અમાત્ય (યૌગન્ધરાયણ જેવા) સેના, મુદ્ર, રાજકુળ વગેરે વર્ણન કર્યા છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે પણ આ ઉપરથી એમ માનવું કે ભામ એક રાજા હતા તો એ વધારે પડતું છે.

ભાસના આદર્શો

સાહિત્યનો અભ્યાસી જીવ કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારના આદર્શો જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે, કારણ કે તેવા આદર્શોમાંથી પોતે પ્રેરણાના પીયૂષનું પાન કરી પોતાના જીવનને ઉદાત્ત કરી શકે આ હિસાબે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી સચિત થતા વિવિધ ક્ષેત્રને લગતા આદર્શોની અહીં વિચારણા કરીશું.

ધર્મપરાયણતા

ભાસ ‘ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત ’ ના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર છે ‘ ધર્મો વિશ્વસ્ય જગત પ્રતિષ્ઠા ’ ના સત્રનું અનુસરણ કરનાર ભાસ એમ વિચારે છે કે ધર્મનું જે આલબન કરે છે એને જ ધર્મ બચાવે છે સત્યની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે એનો વિનાશ થતા સર્વનો વિનાશ થાય છે કર્ણભારમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેદ પડ્યા પછી ગુણો ટકી રહે છે (દ્વેષુ દેહેષુ ગુણા ઘરન્તે) પ્રતિમા નાટકમાં પણ શ્રીરામ સત્યવ્રતપાલન માટે બદ્ધપરિકર છે

દાન અને બલિદાન

કર્ણુભારમા ભાસે કર્ણુના મોઢે એક સરસ ઉક્તિ મૂકી છે 'વખત જતા શિક્ષણ નાશ પામે છે, દદ મૂળવાળા વૃક્ષો પડી જાય છે અને જળાશયમા આવેલ પાણી સકાઈ જાય છે પણ હોમેલ અને આપેન તેમ ને તેમ રહે છે' ૧

ભાસ દાન અને બલિદાન પ્રત્યુપકારની ભાવના વગરના હોવા જોઈએ તેમ માને છે અન્ય દેશો મળતા દાનની બાબતમા ભારતની એ વિશેષતા છે કે આ દેશમા દાન ઠેવળ ગોદાન કે અન્ય વસ્તુના જ દાન નથી આપતા પણ વંશની સુગ્રા માટે કન્યાદાન, જીવનના ઉત્તમ નિર્વાહ માટે વિદ્યાદાન, જીવનશક્તિની સુધાના શમન માટે અપાર્તુ અન્નદાન પણ આગવું મહત્વ ધરાવે છે

પુરુષાર્થ અને ભાગ્યવાદ

ભાસ પુરુષાર્થમા પૂરી રીતે માને છે પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમા આ માટે એક સરસ વિચાર રજૂ કરે છે 'અપ્તમ યનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, ખોદવામાં આવે તો પૃથ્વી પાણી આપે છે ઉત્સાહી લોકોને માટે કર્મ (પણ) અસાધ્ય નથી ખરી દિશામા શરૂ કરેના પ્રયત્ન સફળ થાય છે' ૨

પુરુષાર્થનો દિમાયતી હોવા છતાં ભાગ્યની પ્રગતિનો પણ ભાસ સ્વીકાર કરે છે ધણીવાર પુરુષ-પ્રયત્નને ભાગ્ય નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તે વાન ભાસ સારી પેઠે જાણે છે નિયતિના વિનાસને અકના

૧ શિશ્વા દયમ્ ગચ્છતિ કાલપર્યવાત્, સુવદ્મલા નિપતન્તિ પાદપા ।
જલ જલસ્થાનગત ચ શુષ્યતિ હુત ચ દત્ત ચ તર્ક્ય તિષ્ઠતિ ॥
—કર્ણુભાર ૨૪

૨ કાષ્ઠ્યદગ્નિર્ગમત મધ્યમાનાદ્ મૂર્મિસ્તોય સન્ધ્યમાના દદાતિ ।
સોત્તાહાના નાદ યસ્યાધ્ય નરણાં માર્ગાર્થ્યા સર્વયત્ના ફલન્તિ ॥
(પ્રતિજ્ઞા ૧-૨૮)

આગઝોની સાથે સરખાવે છે. ‘સમયાનુસાર પરિવર્તન પામતી જગતની ભાગ્યપંક્તિ ચક્રના આગઝોની માફક ઊંચી નીચી ચાલ્યા જ કરે છે.’

સહચાર અને સહકાર

ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો આદર કરતો ભાસ એમ માને છે કે સર્વે માનવો એકમેકના સહકારથી કામ કરે. જેમ એક હાથની સમસ્ત પાંચેય આંગળીઓ મદદગારની છે તેવી રીતે સમાજમાંના દરેક વર્ણો આવશ્યક છે. સર્વ પ્રાણીઓના-ભૂતમાત્રના કલ્યાણ માટે લોકસંપ્રદાય કામ કરીને સહચાર અને સહકારની ભાવનાના સેવનમાં માનવવું કલ્યાણ છે.

નિર્ધનતા

ભાસ દરિદ્રતાને ધિછારે છે. તેના મતે નિર્ધન માણસ એક ચાલતું મડદું છે. કોઈ એનો આદર કરતું નથી. એનાથી મિત્રો અજાણ્યા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈએ કરેલ દુષ્કૃત્ય એને માથે ટોળી દેવામાં આવે છે. એવાને દુઃખ પછી દુઃખ જ આવ્યા કરે છે. ભાસના ‘ચારુદત’ માંથી આ વિગે સારો એવો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ ઉપરાંત ધનની સાર્થકતા વિગે પોતાનો મન વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે કે ધનની સાર્થકતા ત્યારે જ છે કે જ્યારે એ યત તથા દાન માટે વપરાય. મિત્ર જનોના કષ્ટ પ્રસંગે પણ એનો ખરાબર વિનિયોગ થવો જોઈએ. ચારુદતે કંઈ આવાં જ દાન કર્યાં હતાં.

મૈત્રી

મૈત્રી જિં પણ ભાસના ઉચ્ચ આત્મો છે, દુઃખથી સંતપ્ત મિત્રો ઉપર આધાર રાખનાર વ્યક્તિને છોડી દેવામાં તે મૈત્રીનો

ઠ ક્ષાલક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના વક્ષાર્ષંષ્ઠિરિવ મચ્છતિ મામર્ષક્ષિઃ ॥

(સ્વપ્ન ૧-૪)

દોડ થાય છે આથી જ યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને (મિત્ર ભાવે પણ) છેડી દેતા નથી આ ઉપરાંત રામ, સુગ્રીવ તથા વિશ્વીપક્ષ પ્રત્યે, અશ્વત્થામા દુર્યોધન પ્રત્યે ક્રોધ આવે જ સહસ્રભાવ બતાવે છે યત્ન-તા દમેલા પ્રાણુધાનક છે તેથી સર્વશૂતસૌહાર્દ એ જ આદર્શીય વસ્તુ છે

રાજાઓ તથા અમાત્યો

ભામના રાજવી સબધી પ્રિયારોનો અભ્યાસ કરના માલૂમ પડે છે કે નાળને દમેશ પોતાના ઉત્તમદાયિત્વનું ભાન હોયુ જોઈએ એ અધિક વિનાસી ન હોવો જોઈએ ગળાએ તે સમજાયુ જોઈએ કે એ પડેના પ્રજાનો સેવક છે અને પગી ગળ ગળાએ ધર્મ તથા કાયદો સ્થાપર પગાવવા જોઈએ એણે પ્રધાનોના માનસની ઊંડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ સમયે પ્રેમ અને સમયે યુગ્મે બતાવતા પછા આવડુ જોઈએ શુભચરો દ્વાગ એણે પડોલી ગળાઓ તથા લોકોના ચરિત્રને જોતા રહેતુ જોઈએ ગળાએ પોતાના હારને માગી પેઠે સાચવવો, પછા યુદ્ધ પ્રાપ્ત થતા તેની જરીકે દગ્ધાર ન ગમરી ગળાઓ સર્વજનતાના માનના અધિકારી છે, પણ એ રાજાઓ નિપિમુનિઓના ચન્નોની વદના કરે ગળાઓ ભલે વૈભવથી નિમૂલિત રહે પણ એ માથે જ સાર્વજનિક કાર્યો માટે તેઓ સર્વદા કટિનદ ને

અમાત્યોએ દેશના દિન માટે સ્વાર્થરહિત ચર્ચને કામ કરુ જોઈએ એમા અમિતગત વાતને ધ્યાન ન હોયુ જોઈએ વ સદેશની મુખિ માટે અમાત્યપ્રવર યૌગન્ધરાયણે પોતાના સુખોનું બહિદાન આપુ રતુ તે જાણતુ છે મન્ત્રીઓએ ગળાપદનિને લગ નાં ઘાતોનું અભયન કરુ જોઈએ અને દુરુચ્ચરિત્રાચ કાર્ય કરના રહેતુ જોઈએ શુદ્ધિપ્રી

ભાસનો શુદ્ધિપ્રી વિનો આદર્શ બનુ હોનો છે પતિના જીવનના દરેક પરિવ્રમભયાં કાર્યમાં પત્ની એક વિગમ છે, પ્રેમ જ શુદ્ધિપ્રી છે

ભારતીય પત્નીએ પતિને પરમેશ્વરની માફક જોવા જોઈએ સાથે જ પતિએ પણ પત્નીને પૂર્ણ માન અને આદરથી સન્માનવી જોઈએ જોકે આવા આદર્શ જોડા ભાગ્યે જ હોય છે (અલ્પ તુલ્યશીઘ્રાનિ દ્વન્દ્વાનિ સ્ત્રિયન્તે પ્રતિમા) એમ પણ ભાસ સ્વોકારે છે આ ઉપગત પતિ પરિચરણ પરાયણા પત્નીના આદર્શ વિશે ભાસે પ્રતિમા નાટકમાં ઉત્તેજ કર્યો છે

“અહણુ સમયે પણ તાગ (ચંદ્રની રેહિણી) ચંદ્રની પાછળ ગમ્ય છે જ્યારે વનનુ વૃક્ષ પડે છે ત્યારે લતા પણ ભોંય ઉપર પડે છે કાઠવમાં ખૂપેના હાથીનો હાથણી ત્યાગ કરતી નથી (માટે સીતાજીને) વનમાં જવા દો અને ધર્મ આચરવા દો ખરેખર સ્ત્રીઓ તો પતિપરાયણ હોય છે (પ્રતિમા ૧૨૫)

પત્ની જ્યારે પતિથી વિરહિત હોય તો તેણે શણગાર સજવા ન જોઈએ, નેત્રોમાં અજન આંજવું ન જોઈએ, કેશ છૂંટા રાખવા જોઈએ

ભાસે કન્યા માટે પતિ કેવો જોઈએ એનું નિરૂપણ પ્રતિમા. (૨/૪) માં કર્યું છે એ પ્રમાણે જોતાં કન્યા નાટે વરની શોધ કરતા પહેલાં તો વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ પછી તે વગ દોમળ હૃદય ધરાવતો હોવો જોઈએ અને છે ને તે પરાક્રમી એટલે કે શૂર હોવો જોઈએ રૂપ ન હોય તો સ્ત્રી સમાજમાં મીઠા થવાના ભયથી વર ઉપમાન હોય તેમ પણ હન્ડા ગમવામાં આવતી

પરિચારક વર્ગ

પતિય મોકાના નર્તન વિશે ભાસનો મત છે કે તેમને પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહેવું જોઈએ પોતાના માનિકનું લૂણ આઈ જે તેને સારી રીતે જાણ કરતો નથી, તે મર્યા પછી વર્ગ એજવી શકતો નથી આ માથે આમીએ પણ પરિચારક વર્ગ તરફ

તુચ્છકાર દૃષ્ટિથી ન જોવું જોઈએ. ભાસનાં નાટકોમાં સેવકો કે મેલિકાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારનો ભાવ કયાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત પ્રતિમા નાટકમાં પ્રતિમાગૃહમાં મંદિરને સાફ ગખનાર ‘સુધારક’ને પેસો ‘ભટ્ટ’ ધમકાવે છે એટલું જ, બાકી સીતા, કુરંગી, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તસેના વગેરે તેમની દાસીઓ સાથે સખીઓ. જેવો વ્યવહાર ગમે છે

શિક્ષણ, વ્યાયામ અને અને અન્ય ક્રીડાઓ

ભાસને વિદ્યોપાર્જન માટે ખૂબ પ્રેમ છે. વિદ્વાનો તરફ એનો અહોભાવ છે એમનું માનવું છે કે ‘વિદ્યાને હંમેશાં તાજી ગખતી’ જોઈએ (‘શિક્ષા છયં ગચ્છતિ કાલ્પર્ચયાત્ । કર્ણુભાર) અન્યથા સમય વીતનાં કર્તાઈ જાય છે

ભાસ ગમતો અને વ્યાયામનો પુરસ્કર્તા છે ઉદ્યમે દશિતપાત્રન તથા શિકાગ્ને તથા સંગીન(ધોયવતી વીણા)નો ગોખીન બતાવ્યો છે પદ્માવતીને કન્દુક ક્રીડામાં ખૂબ રસ લેતી દર્શાવી છે. બીમ, દુર્યોધન, બલગમ, કૃષ્ણકુસ્તીમાં કુશળ છે. કર્ણુ અને શત્રુધોડેસવાગીમાં નિપુણ છે. અભિમન્યુનો બાણ પ્રયોગ જાણીતો છે સીતાનો બાણક્ષેત્રે પાણી પાવાતો ગોખ પણ જાણીતો છે એમના પાત્રોમાં કેટલાંય છૂનક્રીડાનાં પણ શોખીન છે

સાદસ

શૌર્ય અને સાદસ માટે ભાસને અન્યત્ર પ્રેમ છે, વ્યાગે કાવગ્ના માટે પૂજા છે નજગા માખમે રાજ્યને ટકાવી રાકના નથી સ્વાતંત્ર્ય રાજ્ય, મિત્રામા મગવું નથી (દૂતવાક્ય)

ભાસની કૃતિઓ

સરકૃત સાહિત્યના કોઈ પણ નાટકકાર કરતા વધુમા વધુ નાટકો લખનારું જહુમાન ભાસને કાળે જાય છે આ નાટકોનો જુદાર ઈ ૧૯૧૦ના અરસામા ત્રિવેન્દ્રમમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ગોધ કરતા ૫ ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળા આવ્યો હતો એ નાટકોમા આવેલ કથાવસ્તુના ઉદ્ભવના આધારે એમનું નીચે પ્રમાણેનું વિભાજન સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત છે

(જ) મહાભારત ઉપર આધારિત .

- (૧) મધ્યમન્યાયોગ, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) દૂતધટોત્કચ, (૪) કર્ણભાર, (૫) ઉરુભગ, (૬) પચરાત્ર

(ઘ) રામાયણ ઉપર આધારિત :

- (૧) પ્રતિમાનાટક, (૨) અભિષેકનાટક

(ઙ) હરિવંશ ઉપર આધારિત .

- (૧) બાલચરિત

(ચ) ઉદયન કથા ઉપર આધારિત .

- (૧) પ્રતિજ્ઞાયોગધરામણ, (૨) અપ્નવાસરહત

(ક્ષ) રોમાન્સ -

- (૧) અવિમારક, (૨) ચારુદત્ત

કેટલાક વિવેચકો ઉપરના ભાસના નાટકોનો ભરતવાક્ય, જન્મ સખ્યા, એમા આવેલ વિચાર તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણની નજરે રચનાક્રમ નક્કી કરે છે

ડૉ. પુસાવકરે કથાવસ્તુ, શૈલી, સવાદ પ્રમાણ, મ્લોકસંખ્યા, ભાષા વગેરેને આધારે ભાસનાં નાટકોનો નિમ્નાનુસાર ત્રણ ક્રમ દર્શાવે છે:

(૧) પ્રથમ ક્રમ

દૂતવાક્ય, કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ, ઉરુભગ, મધ્યમન્યાયોગ, આ નાટકોમાં અનુપ્રુપ પ્રભુત્વ, ભાષા સાથે ઝાઝી છૂટ, પ્રમાણમા

સવાદ ઓછા એ ઉપરથી આ રચનાઓ એમની (ભાસની) પ્રારંભિક રચનાઓ લાગે છે

(૨) દ્વિતીય ક્રમ

પચગાન, અભિષેક, બાલચરિત, અવિમારક આ નાટકોમાં ભાસે વસ્તુચૂંકનની કાળજી ઠીક ઠીક રાખી છે એ ઉપરાંત અંક તથા પાત્રોની સંખ્યા પણ આ બધા નાટકો (Second group) માં વધી છે સવાદ તત્ત્વની વિપુલતા, એવ નૃત્ય તથા ગીત જેવા તરવો દાખન થયાથી આ રચનાઓમાં ઉપરના એકાદીઓ કરતા ભાસના પ્રગતિશીલ માનસના દર્શન થાય છે

(૩) તૃતીય ક્રમ

છેલ્લા આવે છે પ્રતિમા પ્રતિગાયૈગન્ધરાયણ સ્વપ્નવાસવદત્ત અને ચારુદત્ત તૃતીય વિભાગના આ બધાં નાટકોમાં સવાદ તરવોનો સુદર ઉપયોગ થયો છે આમાં સ્વપ્ન અને ચારુદત્તમાં એક એક અંક તો એવો છે કે જેમાં એક પણ શ્લોક નથી આ નાટકો લખતા કરિતો માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ પરિપક્વ થયેલો છે સૂક્ષ્માન્વેષણ અને નાટકીય સૂત્રની ખાખતમાં આ છે ના વિભાગના નાટકો જોતાં લાગે છે કે કવિ સિદ્ધદત્ત બની ચૂક્યા છે

ડૉ. પુસાલકરે ભાસના નાટકોનો ક્રમ આવી રીતે બતાવ્યો છે ત્યાં ડૉ. એસ એસ પી અય્યર ભાસનાં નાટકોમાં આવેલ વિષયવસ્તુ, ભરતવાક્ય કલાનિપુણતા નાન્યસિદ્ધ અને તે નાટકોમાં દેખાતી મૌનિષ્ટાના આધારે ભાસના નાટકોને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવે છે તેઓ માને છે કે ભાસના પ્રારંભિક નાટકોનું વસ્તુ મહા કાવ્યોમાંથી લેવામાં આવેલ હોય અને પછીના પરિપક્વ કલાનાં નાટકોનું વસ્તુ લોકગીત કે પ્રચલિત કથાઓમાંથી લેવામાં આવેલ હોય અહીં ડૉ. અય્યરે માનેલ ભાસનો નાટકક્રમ નીચે બતાવીશું અને બીજી બાજુ ડૉ. પુસાલકરે અભિમત નાટકક્રમ પણ દર્શાવીશું

ડૉ. અચ્યર મુજબ

- (૧) દૂતધટોત્કચ
- (૨) કર્ણભાર
- (૩) મધ્યમન્યાયોગ
- (૪) જિરુભંગ
- (૫) દૂતવાક્ય
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) બાલચરિત
- (૮) અભિષેક
- (૯) પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ
- (૧૦) અવિમારક
- (૧૧) પ્રતિમા
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચાતુદત્ત

ડૉ. પુસાલકર મુજબ

- (૧) દૂતવાક્ય
- (૨) કર્ણભાર
- (૩) દૂતધટોત્કચ
- (૪) જિરુભંગ
- (૫) મધ્યમન્યાયોગ
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) અભિષેક
- (૮) બાલચરિત
- (૯) અવિમારક
- (૧૦) પ્રતિમા
- (૧૧) પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચાતુદત્ત

ઉપર પ્રમાણે ભાસનાં નાટકોનો રચનાક્રમ જોયા પછી રૂપકના પ્રકારની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસે નીચે મુજબના પ્રકારો ખેડ્યા છે.

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર રૂપકના દશ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં ભાસનાં ૧૩ નાટકો રૂપકના સાત પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેમકે— નાકટ—અભિષેક, અવિમારક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિમા અને બાલચરિત.

પ્રકરણ—ચાતુદત્ત

સમવકાર—પંચરાત્ર

ધ્વાનિ—પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ

અંક—કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ અને જિરુભંગ

વ્યાયોગ—મધ્યમન્યાયોગ

વીથિ—દૂતવાક્ય

આ ઉપરાંત ત્રિવિક્રમ, દામવપ્રહસન, વિષ્ણુધર્મ તથા યજ્ઞવલ્ક નામનાં નાટક; ધટકર્પર નામનું કાવ્ય તથા એક નાટ્યશાસ્ત્ર પણ ભાસે લખેલ દતાં એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું મતન્ય છે. પરંતુ આ માન્યતા વિદ્વર્ગમાં (હજી મુધી) મુસ્તીદૃત થઈ નથી.

ભાસનો સમય

સામાન્ય રીતે અન્ય સંસ્કૃત કવિઓની જાગતમાં બને તેમ ભાસના પણ વાસ્તવિક જીવન —સમયાદિની જાગતમાં આપણે સર્વથા અજાણ છીએ. નાટકકારે ક્યાંય પણ પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરમનરવને મહત્ત્વ આપનાર આપણા મહાપુરુષો વ્યક્તિગત કીર્તિ કે ભૌતિક નામનાનો મોહ રાખતા ન હતા. ભાસ વિશે તેમના પરવર્તી લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો તથા તેમની કૃતિઓના સૂક્ષ્મ અનુશીલન પરથી તેમના સમય વિશે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય તો એટલું કે તેઓ કાશ્મિરસ કરતાં પહેલાં યર્ષ ગયા. તેમજ ઈસવી ૭મી સદી સુધીમાં તો તેઓ ખૂબ જ પ્રિય કવિ તરીકે લોકોમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. વિભિન્ન વિદ્વાનો જુગ જુગ પ્રશ્નો વિચારી ભાસનો સમય નિર્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. પૂ. ૬ થી ૪ થી સદી દરમિયાન યર્ષ ગયા, એમ માને છે, તો કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. સ.ની ૧૦ મી સદીમાં પોતાની કાવ્યસુખમાં દ્વારા પોતાની યશસ્વતાકા અનુદિક પ્રસરણી એમ માને છે આમ, વિદ્વાનો ભાસને ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે યર્ષ ગયેલા માને છે. અહીં વિવિધ વિદ્વાનોના મતને પ્રથમ સંક્ષેપમાં અવનરિત કરી પછી ભાસનો સમય નિર્ધાર કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ડૉ. બાર્નેટ ભાસને કેરળપ્રાંતીય કવિ તરીકે માની તથા મદ્રદ્ર વિક્રમવિરચિત મત્તવિલાસ પ્રદસનની ભાષા આદિ સાથે તેમનાં રૂપકોનું સામ્ય દોવાથી ભાસને સાતમી સદીના સિદ્ધ કરે છે.^૧

પરંતુ ભામદ, બાણ આદિ દ્વારા પરિચિત દોવાથી ભાસ ૭ મી સદી કરતાં પણ પ્રાચીન છે. ગગ્ગસિદ્ધ કેરળમાં સાતમી સદીમાં

૧ Barnett : Bulletin of School of Oriental Studies—
iii, P. 35

રાજ્ય કરતો હતો એ સત્ય હોય તો પણ ભાસના ભરતવાક્યમાં આવતો રાજસિંહ શબ્દ વ્યક્તિવાચક નામ ન હોય એમ વધુ લાગે છે.

ડૉ. રટેન કોનો કોનજ ભાસ ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહના શાસનકાળ દરમ્યાન થયા. અર્થાત્ ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ ભાસ થયા. પણ આ મત હવે સ્વીકૃત નથી ર

ડૉ. એ. પી. બેનર્જી શાસ્ત્રી ભાસને ઈ. સ.ની ૨ જી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાં માને છે.^૩ વિવિધ અંતઃસાક્ષ્યો દ્વારા તેમણે પોતાનો મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. ભાસ વાત્સ્યાયનથી પરિચિત નથી; કારણ કે તેમણે વાત્સ્યાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાત્સ્યાયનનો સમય તેઓ તૃતીય શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. તેથી ભાસ એથી કંઈક પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે.

ભાસ ભરતપૂર્વ નહીં તો સમકાલીન તો જરૂર હતા. ભરતનો સમય ખ્રીજ સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાંનો છે તેથી ભાસ ત્રીજી સદીના મધ્ય પછી થયા ન હોવા જોઈએ એમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રી માને છે. કોટિલ્ય (ઈ. પૂ. ૩૦૦)ને તેઓ ભાસના પૂર્વવર્તી માને છે. મનુનો સમય તેઓ ઈસવી સનની ૨ જી સદી માની ભાસને ખ્રીજ સદી પછીના જ સ્વીકારે છે.

પરંતુ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના આ સર્વ તર્કોમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. કાલિદાસને ઈ. પૂ. પ્રથમ સદીમાં માનવું વધુ ઉચિત છે. તેથી ભાસ તેમનાથી બિર્ધવર કાળમાં જ થયા હોવા જોઈએ. દેવકાક અપાણિનીય પ્રયોગો પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે. આમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના મતમાં બહુ યુક્તિસંગતતા જણાતી નથી.

૧ Konow, Indian Drama, P. 51

૩ The Journal of The Bihar & Uddisa Research Society, Part I, Sec, March 1923. P. 49-113

પ્રાકૃત ભાષાની આવોયનાના આધાર પર ડૉ. લેસ્લી, સુકથનકર, પ્રિન્ડ્ર આદી વિદ્વાનો તેને અર્વાચીન માને છે. તેમના મતે કાલિદાસ-નો સમય ઈસવીસનની પાંચમી શતાબ્દી છે. અને ભાસને આ બંનેના મધ્યકાળમાં માની તેમનો સમય ઈ. સ ની ત્રીજી સદી સ્વીકારે છે; પરંતુ આ મત વિદ્વાનોમાં વિશેષ સ્વીકાર્ય નથી.

ઈ સ પૂ. ૨૨૦ થી ૧૯૭ સુધી શાસન કરનાર રાગ શકના મૃગશકટિક પર દરિદ્રવારદત્તનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે આ પરથી ડૉ વિન્સેન્ટ એ રિમથ દરિદ્રવારદત્તનો રચનાકાળ ઈ. પૂર્વેની પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી હશે એમ માને છે અર્થાત્ તેમના મતે ભાસનો સમય ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી છે. આ મતને ઘણા વિદ્વાનોનો ટેકો છે

મહાભટ્ટોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, શ્રી હર્યસાદ શાસ્ત્રી દીક્ષિનાર આદિ ૫ ડિગ્રી અનુમાન ભાસ પાણિનિ તથા કૌટિલ્યથી પ્રાચીન છે તેથી તેમનો સમય ઈસુ પહેલાં ૪ કે ૫ શતાબ્દી હશે એમ તેઓ પણ અનુમાન કરે છે

પણ ડૉ એ બી કીથ ભાસને ઈસુની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીમાં ચયેલા માને છે. તેમના મતે ભાસના સમયની ઉત્તરમર્યાદા ઈ સ ૩૫૦ હોઈ શકે; કારણ કે કાલિદાસે તેમનો સ્પષ્ટ રીતે પ્રથિવશાસ્ત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. બે કે તેઓ કહે છે

"It is difficult to arrive at any precise determination of Bhasa's date. That Kalidasa knew his fame as firmly established is clear, and if we may fairly safely date Kalidasa about A. D. 400, this gives us a period of not later than A. D. 350 for Bhasa."

કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા મુજબ ભાસ અપરિચિતના અનુમાનથી છે એ નિર્ણય છે. કારણકે પ્રતિષ્ઠાનીય-ધરમજીભાના એક સ્તોત્ર

કાષ્ઠાદગ્નિર્જાયતે મધ્યમાનાદ
 ભૂમિસ્તોયં સ્થન્યમાનો દદાતિ ।
 સોત્સાદાના નાસ્ત્યસાધ્યં નરાણાં
 માર્ગારઘ્વાઃ સર્વયત્નાઃ ફલન્તિ ॥

પ્રતિજ્ઞા. (૧-૧૮) પર શુદ્ધચરિતના

કાષ્ઠં હિ મધ્નન્ લભતે હુતાશં
 ભૂમિસ્તનન્ વિદન્તિ ચાપિ તોયમ્ ॥

આ શ્લોકની રચના હાયા છે. વળી, ડૉ. કીથ મુળ્ય અશ્વ-
 ઘોષનું પ્રાકૃત ખાત્રીપૂર્વક અને નિર્વિવાદપણે વધુ પ્રાચીન પ્રકારનું
 છે. આમ, ડૉ. કીથ ભાસને ઈ. સ. ના ૩ જ સદીની આસપાસ મૂકે છે.

વિદ્વાનોના આ સર્વ મતો તેમજ કેટલીક આંતરિક બાબતોને
 આધારે ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાસનાટકયંત્રનો મૂળસ્ત્રોત રામાયણ-મહાભારત અને જનક-
 કથાઓ છે. ઉદયન, પ્રદ્યોત અને દર્યાકાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો
 સમય ઈ. પૂ. ૬ થી સદીનો છે. અને તેઓ નંદ અને મૌર્યવંશના
 સમકાલીન છે. વળી રામાયણ-મહાભારત પણ ઈ. પૂ. ની ૬ થી સદી
 પહેલાં જ્ઞાત થઈ ગયાં હતાં. જાતકકથાઓ પણ પ્રાચીન જ છે. આમ,
 ઈ પૂ ની ૬ થી સદી એ ભાસના સમયની પૂર્વમર્યાદા ગણી શકાય.

ગદાકવિએ જે નાગરન, વેલુવન, રાજગૃહ, પાટસિપુત્રોનો ઉલ્લેખ
 કર્યો છે, તેમણે શુદ્ધના સમયમાં જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી દશે પ્રતિ-
 બિંબિત ધાર્મિક પરિસ્થિતિ, આઠાણધર્મ પ્રતિ પદ્મપાત, કૃષ્ણનો
 વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઉલ્લેખ, અને નગ્ન શ્રમણક આદિ
 પદ્યોના ઉલ્લેખ પરથી ભાસને શુદ્ધના પદ્મના માનવા વધુ યોગ્ય થશે.
 આ પરથી, ભાસ શુદ્ધ-પૂર્વ-સ્થિત દતા, એવી ટી. અણ્ણપતિ યાત્રીની
 માન્યતામાં બહુ સંગતતા જણાતી નથી.

‘પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ’ તથા ‘અદિમારુ’માં, કાશી, રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્ય ઈ. પૂ. ૫ માં સૈકામાં અસ્ત પામ્યું હતું. વળી મગધ દેશની રાજધાનીરૂપે રાજગૃહનો અને પાટલીપુત્રનો સામાન્ય નગરરૂપે ઉલ્લેખ પણ ભાસની પ્રાચીનતા જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત, ભાસનાં નાટકોમાં દરમ્યાન કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજો તથા પ્રથાઓ પણ ભાસને ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી સદીમાં જ સ્થાપિત કરે છે. મંદિર બંધ થાય છે ત્યારે રેતી નાખવાનો જે રિવાજ પ્રતિમા નાટકમાં જણાય છે તે આપસ્તંબમાં જ જણાય છે. આમ, કેવિ આપસ્તંબ પછી બહુ સમયે નહીં થયા હોય.

પ્રતિમાનાટકમાં તાપસવેશ રાવણ પોતે અધીત શાસ્ત્રીની યાદી આપે છે. સામ્રોગાજં વેદમધીયે, માનવીયં ધર્મશાસ્ત્રં, મહેશ્વરં યોગશાસ્ત્રં, વાઈસ્વત્યમર્વશાસ્ત્રં, મેવાતિયેશ્વરશાસ્ત્રં, પ્રાચેતસં ધાદ્વક્ત્વં ચ । આમાં ઉલ્લિખિત શાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રણેતાઓ ઈ. પૂર્વે ૬૦૦ કે તેથી પહેલાંના છે એ લગભગ નિશ્ચિત છે.

વળી, યજ્ઞયાગને અતિ મહત્ત્વ તથા બૌદ્ધ અને જૈન તરફ એક પ્રકારના મિનનત્વનો ભાવ, આદિ પણ બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત સૂચિત કરે છે. મધ્યમગાયોગમાં બ્રાહ્મણ કેશવદાસના પુત્રને શ્રાદ્ધક્રિયા પોતે જ કરતો જતાવ્યો છે અને આવી શ્રાદ્ધ-વિધિની ભક્ષામણ બૌધાયને (ઈ. પૂ. ૭૦૦) કરી છે. આ ધાર્મિક વિધિઓની સરખાતના બહુ સમય પછી ભાસ નહીં થયા હોય.

ભાસનાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં મળના ‘તત્ત્વવિદઃ પ્રણાતુ મઃ’ ઇત્યાદિ દ્વિમાયલથી માંડી વિશ્વધર્મતની મર્યાદામાં રહેલા રાજ્ય-વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે. અને ડૉ. પુસાધકર નોંધે છે તેમ, આથી મૌર્ય કે મૌર્ય પૂર્વનું સામાન્ય સૂચિત થાય છે, સંભવતઃ રામાયણ એ ઉમસેન મદાપ્ત છે, જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૂર્વજ છે.

ભાસે કેટલાક શબ્દોના આર્પપ્રયોગો પણ કરેલા છે. મહાબ્રાહ્મણ: નો અંત્યેષ્ટિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ (Funeral Priest)ના અર્થમાં નહીં, પણ વાચ્યાર્થમાં જ એટલે કે, 'મોટા બ્રાહ્મણ' તરીકે પ્રયોગ કરેલો છે. 'આર્યપુત્ર' એ ભાસને મન 'રાજપુત્ર' છે, શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ શબ્દ દ્વારા પત્ની પતિને સંબોધિત કરે છે. 'યવનિકા' નો અર્થ ભાસે 'ધૂધટ' (અવગુંઠન) કર્યો છે, 'પડદો' (Curtain) નહીં. વળી, પ્રોક્ત ભાષાનાં અહમાનં, અહ, અમઃ, છુ, તુવં ચક્ષં, ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે. પુરાતન જંદોવિષયક પુરાવાઓ પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે.

ગ્રામ પાણિનિના કેટલાક નિયમોનું પાલન ભાસે નથી કર્યું, તે પણ ભાસનું પ્રાચીનત્વ જ સૂચિત કરે છે. સંભવ છે કે ભાસના સમયે અંજીઆયીનો વિશેષ પ્રચાર નહીં થયો હોય. ભરતમુનિના કેટલાક શિદ્ધાંતોનું ભાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે પરથી ભાસ ભરત કરતાં પ્રાચીન અથવા તેમના સમકાલીન હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

હદિદ્ધા સર્વ આંતરિક પુરાવાઓ પરથી ભાસનો સમય ઈસવીસન પૂર્વે દ્વીપકાંડનું ચતુર્થ શતાબ્દી હશે, એ લગભગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

ભાસના અનેક અનુગામીઓએ અનેકશઃ ભાસની પ્રશરિત કરી છે. આ ઈકિતઓ વિશેષતઃ ભાસના સમયની ઉત્તર મર્યાદા નક્કી કરવામાં સહાયજૂત થાય છે.

કુન્દમાલાના લેખક દિગ્ગનાગ દશરથનો 'પ્રતિમાગતઃ મહારાજઃ' તરીકે હિસોબ કરે છે. ભાસપ્રણિત 'પ્રતિમાનાટક' સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યાંય પ્રતિમાગૃહ ઉલ્લિખિત નથી. દિગ્ગનાગે ભાસ પ્રત્યેથી, જુ સંભવતઃ આ વિચાર લીધો છે.

ગણવાર્ધન (ઈ. સ. ૪૦૦) 'કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ'માં વ્યાખ્યાનિત અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક આપે છે, જે નિમ્નદર્શિત છે.

શરચ્ચંદ્રાંશુગૌરેણ વાર્તાન્દ્રેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં, સાધુપાતં મુલ્લં કૃતમ્ ॥

‘સ્વપ્નવાસદત્તમ’ (૪. ૮) માં પણ આ જ શ્લોક કંઈક ફરકાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોક નીચે મુજબ છે :

શરસ્વશાંક ગૌરેણ વાર્તાન્દ્રેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાધુપાતં મુલ્લં મમ ॥

વામને આપેલું અન્ય એક અવતરણ “ જાણીં થલિર્મવતિ...” ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ (૧. ૨) માં ઉપસન્ધ થાય છે.

અશ્વધોષે ભાસનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે ન તેમના પર ભાસનો કોઈ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર. છતાં ‘લુદ્ધચરિત’ ના એક શ્લોક પર ‘પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણ’ ના એક શ્લોકનું ભાવસામ્ય પરિવક્ષિત થયા વિના નથી રહેતું. (જે કે ડૉ. કીથ આ જ પુરાવાને આધારે ભાસને અશ્વધોષના અનુગામી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાત્ન કરે છે !)

‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં દૌટિયે મુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં શરેના ઉત્સાહવર્ધન માટે જે શ્લોકો ઉદ્ધરિત કર્યા છે તેમાંનો એક પ્રતિજ્ઞા (૪, ૨) માં પ્રાપ્ત થાય છે જેકે દૌટિયે જથ્થાબધુ નથી કે તેઓ ભાસના રૂપકમાંથી ઉદાહરણને અવતરિત કરી રહ્યા છે, પણ જે તેમજે એ અવતરણ કોઈ ‘સ્મૃતિ’માંથી શોધ્યું હોત તો ઓછામાં ઓછું તેઓ ‘સ્મૃતિ સ્મૃતી’ એવું તો લખત જ. દૌટિય દ્વારા ઉદાહૃત શ્લોક નીચે મુજબ છે :

નવં શરાવં સલિલૈઃ મુપૂર્ણં,

મુસંસ્કૃતં દર્મજ્ઞતોત્તરીયમ્ ।

તત્તસ્ય મા મૂન્નરકં ચ ગચ્છેદ્

યો મર્ત્યપિન્હસ્ય જ્યે ન મુખ્યેત્ ॥

વગી યદ્ધક વિરચિત ‘મૃગકટિક’ પર ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ નો સ્પષ્ટ પ્રભાવ તો વર્તાય જ છે.

આ ઉપરાંત, અનેક કવીશ્વરોએ ભાસને અનેક રીતે બિરદાવ્યો છે મહાકવિ કાલિદાસે ભાસને પ્રથિતયશસ કહ્યા છે. 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્' ની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ કહે છે—

પ્રથિતયશસા ભાસસૌમિલ્લકવિપુત્રાવીના પ્રથમ્ધાનતિકમ્ય...

મહામનીષી બાણ ભાસની યશ પતાકાને તેમના નાટકોના ઉત્કર્ષને કારણે જ ફરકતી માને છે. 'હર્પચરિત'માં તેઓ કહે છે:—

સૂત્રધારકૃતારમ્મૈર્નાટર્કૈર્બહુભૂમિકૈઃ ।

સપત્તાર્કયશો હેમે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

ભાસના નાટકોની વિવેચનરૂપી અગ્નિમાં પરીક્ષા થતાં તેમાંથી 'સ્વન્નવાસવદત્ત' અક્ષત રહ્યું, એમ રાજશેખર પથ્ય કહે છે—

ભાસનાટકચક્રેડપિ શ્લોકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વન્નવાસવદત્તસ્ય શાહકોડમૂન્ય પાવકઃ ॥

આચાર્ય દંડી ભાસને નાટકરૂપી શરીર વડે અમર માને છે—

પરેતોડપિસ્થિતો ભાસઃ શરીરૈરપિ નાટકઃ ।

પ્રાકૃત મહાકવિ વાકપતિરાજે પથ્ય તેમના 'ગઉડવહો'માં ભાસને ઉક્તેષ્ય કહે છે:

ભાસમ્મિ જલનમિત્તે કન્તીદેવે અ જસ્ય રહુઆરે

અંતે, ઈ. સ. ૧૨૮૦ની આસપાસ થયેલા આસંઠારિક જયદેવ તેમના 'પ્રસન્નરાધવ'માં ભાસને કવિતા કામિનીના દાસ તરીકે ઓળખાવે છે—

ભાસો હાસઃ, કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

આમ, આ સર્વ કારણોથી કહી શકાય કે ભાસ ઈ. પૂર્વે ૫મમ કે ચતુર્થ સતકમાં થઈ ગયા હશે.

ડૉ. પુસાસકરે વિવિધ વિવેચકોના ભાસના સમય માટેના મતો નોંધ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :

- (૧) ભીડે, દીક્ષિતાગ, ગણુપતિ શાસ્ત્રી, હગ્ગ્રસાદ શાસ્ત્રી કિંગલ અને તાટકે ઈ સ પૂર્વે ૬૬ી સદી
- (૨) જાગીન્દાર નકર્ણી તોલાવણેગ ઈ સ પૂર્વે ૩ જી સદી
- (૩) ચોધરી, કુન અને જયસ્વાન ઈ સ પૂર્વે ૨જી થી ૧વી સદી
- (૪) ઢોનો, સરપ સૌત્રી અને વેમગ ઈ સ ની ૨જી સદી
- (૫) ખેનગજ શાસ્ત્રી, લાન્ડાગકગ, યાકોળી, જોત્રી અને કીધ ઈ સ ની ૩જી સદી
- (૬) લેસ્ત્રી અને વિન્ડરનિઝ ઈ સ ની ૪થી સદી
- (૭) શકર ઈ સ ની ૫ મી ઠે ૬૬ી સદી
- (૮) બાર્નેટ, દેવધર, હીરાનદ શાસ્ત્રી, નેતુરકર, પિયત્રોગી અને સરસ્વતી ઈ સ ની ૭ મી સદી
- (૯) કાળે અને ગાન ઈ સ ની ૯ મી સદી
- (૧૦) રામાનનાર શર્મા ઈ સ ની ૧૦ મી સદી
- (૧૧) રેડ્ડી શાસ્ત્રી ઈ સ ની ૧૧ મી સદી

—A D Pusalkar Bhasa A study-61.

ભાસકલીન સમાજ

સાહિત્યની કૃતિ તેના રચયિતાના મન તથા વિચારોના દર્પણરૂપ છે. એવી રીતે તેના જમાનાના પ્રવાહોને સંઘરનાર પાત્ર પણ છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૃતિમાં જે તે સમયના પ્રબલજનન, રીતરિવાજ રાજકીય પ્રવાહો તથા સમાજનાં વ્યવહાર-વલણ વ્યાપક ગ્રીક્ષાય છે. અભ્યાસીઓએ સાવચેતીથી વિશ્લેષણ કરી આ માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે. જો કે આ કાર્યમાં જે-તે કૃતિના વિષય-વસ્તુને કાળ પણ ધ્યાનમાં લેવાવો જોઈએ. પ્રાચીન અને પૌરાણિક ગ્રંથસ્થ કરતાં સાહિત્યકારો કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ જોશે તો ન જ કરે. પરંતુ ભારતમાં તો સામાન્ય રીતે મુખ્ય મુખ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિએ પરિવર્તન અનુભવ્યું નથી આથી ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોને તેમના જમાનાનું લગભગ વારસવિક અને રપટ ચિત્ર રજૂ કરનાર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય. ભાસનાં નાટકો પરથી તત્કાલીન સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને આગળ વધવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણ અને આશ્રમની પદ્ધતિ પર ભારતીય સમાજ જોશે છે. વ્યક્તિ તથા સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. ચાર વર્ણની પ્રથા તે સમયે મોજૂદ હતી આમાં બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન સર્વાધ્ય હતું. બ્રાહ્મણો પ્રથે માન, આદર તથા પૂજ્ય ભાવથી વર્તવામાં આવતું. તેમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા દર્શાવવામાં આવતી. તેઓ સત્યના પ્રવર્તક અને સંસ્થાપક મનાતા. દાનિયાદિ અને ગ્રંથ વર્ણોના પ્રભાણમાં પણ બ્રાહ્મણોની મહત્તા હતી. આના કારણ તરીકે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાવિચારક્ષતા જ ગણાવી શકાય સર્વ વિદ્યાઓના વારિધિ બ્રાહ્મણો આજીવન પઠનપાઠનનું કાર્ય કરતા અને લોકોમાં જ્ઞાનસંચાર સહિત ધર્મપ્રસારનું કાર્ય પણ યતયાયાદિ દ્વારા કરતા. આમ જ્ઞાતિ

પોપટિયા માનવાળા અને અણણુ આછણો પણ જોવા મળતા. પરંતુ આછણોનો સામાજિક મોભો એટલો ઊંચો માનવામાં આવતો કે આ બધું કામ્ય ગણાતું. આછણુને કોઈ પણ ગુનાની શિક્ષામાંથી મુક્તિ મળતી. ક્ષિરચેદના દંડને પાત્ર અપરાધમાં પણ તેમને બહુ જ હળવી શિક્ષા થતી.

આછણો પછી ક્ષત્રિયોનું સ્થાન આવતું. આછણોતર વર્ણોમાં ક્ષત્રિય વર્ણુ ભારે મોભાદાર અને વગદાર ગણાતો. આ વર્ણુના લોકો પ્રજાને કૃતમાંથી બચાવતા. રક્ષણ કરવાના સામર્થ્ય ઉપર તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેતો. સન્મુખે લડતાં લડતાં રથમાં ખરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ મળે છે એમ મનાતું. પ્રજાપાલન સાથે યજ્ઞયાગાદિ કરાવી તેઓ જગતમાં ધર્મની ગંગા વહાવતા અને પોતાને માટે પુણ્યસંચય કરતા. દાન આપવાની તથા આછણોને પ્રસન્ન રાખવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ ચીવટ રાખતા. વળી આછણોનો વિરોધ કે દ્રોહ ક્યારેય ન થાય એ રીતે જ તેમનું વર્તન રહેતું.

વૈશ્યો બ્યાપાર કરતા. તેમનો વેપાર સ્વદેશમાં અને દેશાવરમાં પણ ચાલતો. આ વર્ણુ વિશે ભાસનાં નાટકો સંતોષકારક માહિતી આપતાં નથી. વાટપાકુઓના તથા લૂંટારાઓના હુમલામાંથી બચવા લાંબો માર્ગ મહણુ કરતા વેપારીઓની વણુઝારનો ભાસે ઉલ્લેખ ક્યો છે. ખેતીનો પણ ઉલ્લેખ નથી. આ ધર્મો પણ આ વર્ણુને જ હસ્તક હશે. ગોવાળોનો જીવનનિર્વાહ ગાયોનાં ધણુ ઉપર થતો. તેમના જીવનમાં ગાયો જ સર્વસ્વ હોવાથી તેઓ તેને પૂજતા અને તેના રક્ષણને માટે ધમરને પ્રાર્થતા.

કાર્યક્ષેત્રને લીધે સમાજમાં ચત્રનું સ્થાન છેલ્લું આવે છે ધાર્મિક બાબતોમાં તેમને અસ્પૃશ્ય માનેલા. વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દેવપૂજનના કાર્યથી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા. ચત્રો કરતાં પણ નિમ્ન કોટિના ચાંડાળો હતા. ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થામાં તેમને સ્થાન ન હતું. નગર

બહાર રમશાનશૂંભમાં ચા તેનાથી પણ દૂર તેઓ વસતા. સમાજ તેમની સાથે કોઈ પણ નાતો રાખતો નહિ. તેમને જોવાથી જ દૂષિત થઈ જવાય છે એમ મનાતું. આ લોકો જીવનના મૃદુ ભાવો કીલવા અસમર્થ છે એમ પણ મનાતું.

આશ્રમવ્યવસ્થા

સમાજમાં રહેતા માનવીનું જીવન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે અને પોતાની શક્તિઓ ખિલવવાની તક મેળવી તે આત્મવિકાસ સાધે એ દૃષ્ટિએ માનવજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યેક વિભાગ તે આશ્રમ. ઉપનયન વિધિ પછી બાળક ગુરુના આશ્રમમાં જતો અને ત્યાં અધ્યાપકોના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરતો. ગુરુ તેના અભ્યાસની પૂરી જવાબદારી ઉઠાવતા. તે જ તેના પિતા મનાતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી શિષ્યને પોતાને ત્યાં જ રાખતા. ગુરુજીના આશ્રમમાં શિષ્યે તેમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. ઉપલી કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા છાત્રોએ નીચેની કક્ષાના છાત્રોને અધ્યાપન કરાવવાની પ્રથા પ્રચલિત હશે જ. વિદ્યાદાન માટેનું શુદ્ધ નિયત ન હોતાં છાત્રની શક્તિ મુજબ રહેતું. આ શુદ્ધ અભ્યાસ પૂરો થયા પછીથી અપાતું.

સમગ્ર અભ્યાસકાળ દરમિયાન છાત્રે કડક નીતિનિયમો પાળવા પડતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ યજ્ઞમાં જ વેદઅભ્યાસ સાથે આત્મસંયમનો ભાવ સંતાપેલો પડ્યો છે. જીવનઘડતરના આ સુવર્ણકાળ દરમિયાન ભાગેક વૃત્તિવાળા કેટલાક છાત્રો હતા. જે અભ્યાસકાળ પૂરો થવાના સમયની આતુરતાથી રહ જોતા. આ બાળક સમાજના વૈવિધ્ય અને સર્વકાલીન સત્યની ઘોતક છે.

અભ્યાસના વિષયોમાં વેદનું પ્રાધાન્ય હતું. વેદ અને વેદાંગ સહિત અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયાશ્રમ,

યોગશાસ્ત્ર, આદ્યકદંપ, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ પણ લાણીતી આ સાથે બે વીર્યગિત કા પોનો અભ્યાસ પણ પ્રચલિત હતો. હસ્તિ-વિદ્યા અને હથશાસ્ત્ર પણ જાણીતા હતા. ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાથી પણ ભાસનો જન્મનો અઘાત ન હતો. આમ અધ્યયનનું કનઠ બહુ વ્યાપક હતું કેન્દ્રમાં રચાનોમા ખાસ નિર્ધારના અધ્યાપનની જ વ્યવસ્થા હતી. લાવણ્યક્રમા વેદમહાવિદ્યાનય હોવાનો ઉ નેખ છે દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી જ્ઞાન-પિપામુઓ ત્યા આવતા અભ્યાસી પોતાના વર્ણ અને અભિરુચિ મુજબ અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરતા હતા. વેદના અધ્યાપનની આમનમાં ધૂમ મૂકવામાં આવતી નહિ.

વિદ્યાવારિધી પવિત્ર અને પ્રકુલ યર્ષ જહાઠ નીમ્બેનો વ્યક્તિ સ સાન્ન્યકનો પ્રવર્તક બનવા સમાજમાં પુનઃ પ્રવેશતો અને અનુરૂપ જીવનસાથી સાથે જોડાઈ સ સારપથ પર પગના ભરતો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિપત્ની એકબીજાના પૂરક મનીને રહેતા પત્ની પતિને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી અને તેને વફાદાર રહેવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર પુરુષ પોતાના અર્થ તથા મમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદરતો, પણ તેમ કરતા ધર્મ ત્રિમુખ કદાપિ યતો નહિ અતિચિરકાર, દૈનંદિન ધર્મકાર્ય તથા અન્ય ધમ પ્રવણ પ્રયત્નિઓ તના જીવનમાં નાજ પૂગતા.

આ પ્રમાણે સામાજિક જાગૃત્તી પગિપૂર્ણ કર્યા પછી વ્યક્તિ વનપ્રવેશ કરતો જે દરમિયાન તે સ સારને ત્યાગી વનમાં હેતો તે તે એક જ રથાને હોમ-હવન, તપ વગેરે મ્ત્રી રથાથી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરે તો તો તપસ્વી કહેવાતો. સતત પરિશ્રમથી કરી ધર્મની મદાકિની વદાવનાગઓ પણ કેન્દ્રમાં હતા નગરથી દૂર આવેલા તપોવનમાં યાત, રમણીય અને તપોવર્ધક પ્રદેશમાં કુદરતને

ખેળે તેઓ વસતા, અને, સાદું, સંયમી તથા નિર્ભય જીવન ગુમરતા. પુષ્પોથી લયેલાં વૃક્ષોવાળાં તથા નિર્ભય રીતે ફરતાં દરજી-વાળાં તપોવનમાંથી જીએ ચડતો અભરપથ્થી ધૂમ્રગોટ તપોવનનું પથુ વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું અને આવાં તપોવનો ભારતીય સંસ્કૃતિનું પથુ અગત્યનું ચિહ્ન હતાં. તપસ્વીઓ આવા સ્થાનમાં રહી દુઃખથી બાળ-તોને ગાળી નાખી જાણે કે ધાર્મિક નવા જીવનનું ઘડતર કરતા.

આમ દેહ તથા મન પર સંયમ દાખવતાં દાખવતાં તેઓ એવી કક્ષાએ પહોંચતા જ્યારે આ જગત સાથે સંબંધિત કંઈ પણ વસ્તુ તેમાં લેશમાત્ર સ્પર્શતી નહિ. કાપાય વઓ ધારણ કરી તેઓ સંન્યાસી બની જતા અને એ જ અવસ્થામાં જીવનના ચરમ ધ્યેયને સાર્થક કરતાં કરતાં જીવન સંકેતી લેતા.

આ પ્રત્યેક આશ્રમ પચીસ વર્ષના ગાળામાં વિસ્તરેલો હતો. આશ્રમપાલનમાં ખરેખર ચુસ્તતા હતી યા એક કે બીજી કક્ષાએ કંઈ શિથિલતા હતી એની માહિતી નથી પણ ત્રીજા ચોથા આશ્રમનું અધન દૃઢ નહિ હોય એમ માનવું અયોગ્ય નથી.

કુટુંબજીવન

આખો સમાજ કૌટુંબિક વ્યવસ્થામાં વહેંચાયેલો હતો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત છે. પિતૃપ્રધાન કુટુંબમાં કન્યા સાસરે જતી જ્યાં તે વડીલોની આજ્ઞા મુજબ ચળેલી. તત્કાલીન લગ્નપ્રથામાં બ્રહ્મ, દ્વાર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આસુર પ્રકારનાં લગ્નો થતાં લગ્નો 'સામાન્ય રીતે' સ્વર્ણમાં જ થતાં. છતાંય અનુલોમ લગ્નોનું અસ્તિત્વ નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ માતૃપક્ષ સાથેનાં સંપિંડ લગ્નોનું સ્થાન મજબૂત રહે છે. વિવાદ નક્કી કરતા પહેલાં કન્યાપક્ષ વરપક્ષની પૂરી તપાસ કરતો. કન્યાનો પિતા તથા તેની માતા ૧૨૨૫૨ અનુકૂળ થાય ત્યાં જ કન્યા આપવામાં આવતી. બધા

જ ધોરણોમાં કુળને પ્રાધાન્ય અપાતું પિતા એવો વર અને એવું ધર પસંદ કરતા કે ન્યાયી તેની પુત્રી ગરતી પાછી ન આવે અને પાછળથી પોતાને પસ્તાનાનો વારો ન આવે બહુજનસમાનમાં બહુપત્નીત્વ પ્રચલિત હતું, પરંતુ તેની ઉત્કૃષ્ટતા તો રાજકુળોમાં જ જોવા મળતી કેટલીકવાર રાજાઓ રાજકીય હેતુ માટે પણ લગ્ન કરતા.

પરિણીત સ્ત્રીઓ વેશબૂષા અને સજ્જવટ કરતી વિરહિણીઓ દેરાગુદન ન કરતાં એક વેણી રાખતી જ્યારે સયોગિનીઓ ત્રણ વેણી ધાગણ કરતી સેથે સિદ્ધર પૂગવાનું, મેદી મકવાનું, દેહપ્રસાધન કંવાનું તથા અજન લગાડવાનું અને કુડળ, હાર, નૃપુર વગેરે વિવિધ અલકારો ધારણ કરવાનું પ્રચલિત હતું સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને સુખી કરવા બધું જ કરી છૂટતી કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો પોતાને ભોગે તે પતિના પુનર્વાગ માટે પણ સમત થતી પતિની આગ્રામાં રહેવા અને તેને અનુકૂળ થવા તે કેટલીકનાર પોતાના મનને મારતી અને ઇચ્છાઓને કચડતી વ્રતવિધાન, ઉપવાસ વગેરે કરી કુટુંબ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા રહે એ માટે પણ તે પ્રયત્ન કરતી મર્યાદા આત્મ સ્ત્રીઓ મરતક તથા મુખને ઢાંકતી કન્યાઓને આવી મર્યાદા પાળવાની હતી નહિ આ મર્યાદાની પ્રથા ઉપરથી તે જમાનામાં ધૂમટાની પ્રથાનું અનુમાન તારવવાનું સૂચન નથી મળતું આ સાથે સતી થવા અંગેની પ્રથા વિશે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉલ્લેખ મળતો નથી આ પ્રથા ભાસના જમાનામાં નહિ દોષ એમ માની શકાય સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ગૃહકાર્યમાં જ રત ગ્રહેતી પરંતુ કેટલીક વાર્તાચતુર, ચમરાક, મોજીલી અને સરકારી સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધકુટુંબોમાં યા રાજકુળમાં રહીને ત્યાંની સ્ત્રીઓને પુષ્ક રાખતી અને તેમનું મનોગ્નન કરતી રાજદરબારમાં દાસી તરીકે પણ ઊભરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સેવા કરતી

પ્રજાજીવન : નગરજીવન

લોકો નગરો તથા ગામડાંમાં વસતાં ભાસને ભારતના

ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશની જાતબાહિતી લાગે છે જ્યારે દક્ષિણના પ્રદેશો વિશે તે પૌરાણિક માહિતી પર આધાર રાખે છે. ઉજ્જયિની, મથુરા જેવી નગરીઓનું તેમણે વર્ણન કર્યું છે. નગરો ઉત્તુંગ ભવનોથી શોભતાં અને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા વૈવિધ્યવર્ણુ વસ્તીવાળાં આ સ્થાનોમાં દુકાનો, ન્યાયતંત્ર, અન્ય કચેરીઓ, આનંદનાં સ્થાન, વેશવાદ વગેરે આવેલાં હતાં. નગરના ચોટામાં દિવસે માનવોની અવરજવર સાથે ઢોર પણ રસ્તા ઉપર મુક્ત રીતે રખડતાં. જ્યારે રાત્રે ત્યાં કામાસક્ત માનવીઓ વેરયાઓની શોધમાં ધૂમતા ફરતા. રાત્રે પ્રવૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી અને આખું નગર સોડ તાણીને સ્થિત જતું. કાળો અધારપટ ઓઢીને મૂતેલા નગરને તેમાંથી ડોકિયું કરાવતી રાત્રિ-દીવાઓની વ્યવસ્થા ન હતી. રાત્રે બહાર નીકળનાર પોતાની પાસે દીવા રાખતો. રાતના પ્રારંભ અને અંતમાં સવિશેષ બહાર ન નીકળવા નગરજનોને સૂચના આપવામાં આવતી. ચોકિયાતો રાતે નગરમાં રાત ફરતા અને ચોરી ન થાય તેની તકેદારી રાખતા. પણ આ તંત્રની શિથિલતા એ તંત્ર જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઘણી વાર ગુનેગારો પકડાઈ ગયા પછી તે લોકો તેની શોધ શરૂ કરતા.

આમજીવન

આમવાસીઓનું વિશદ નિરૂપણ કરવાનો ખાસ પ્રસંગ ભાસને સાંપડ્યો નથી. તેમણે નેસડામાં ગેદતા ગોપાલકેનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ લોકોને શુદ્ધ ચિત્તના માનવામાં આવતા. તેમના જીવનમાં ગામોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ખાસ તહેવારોએ સ્ત્રી-પુરુષો ટોળે મળી દલીસક જેવાં નૃત્યો કરતાં. વિદ્યાભ્યાસથી ગાઉ છેટે રહેનાર આ લોકો તર્કસંગત ન બની શકે એવા વહેમોમાં માનતા. જે ક્રમે ક્રમે નગરવાસીઓમાં પણ સંચરતા. તેમનું જીવન બહુ સાદું, ધાર્મિક તથા શાંત હતું. પ્રાર્થના તથા વ્રત કરી તેઓ ગાયોનાં ધનની તથા પોતાના કુટુંબની અનામયતા પ્રાર્થતા.

વેશભૂષા

લોકો ઉત્તરીય અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા. પૈસાપાત્ર નાગ-

રિકો પોતાનાં વસ્ત્રને સુગંધિત બનાવતા. તે સમયે દેશદેશની વસ્ત્રપરિધાનની રીત અલગ હતી. છતાંય લોકો મોટે ભાગે સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર પહેરતા. તવંગરોનાં ઘરમાં રેશમને સ્થાન હશે. પ્રસંગોપાત કેટલાંક પાધડી પહેરના. અપિમુનિઓ વસ્ત્ર ધારણ કરતા. સ્ત્રીપુરુષો કુટુંબ વગેરે જેવાં સુવર્ણનાં ધરણાં પહેરતાં. ઝાંઝર વગેરે કેટલાંક અલંકાર સ્ત્રીઓ ધારણ કરતી.

ખોરાક

ભાસનો જમાનો આમિષાહારીઓનો નહિ હોય એમ લાગે છે. તે દે આથી આ પ્રકારનાઓનો તદ્દન અભાવ હશે એમ પણ ન માની શકાય. છતાંય નિશમિષ આદાર ભારતમાં ભોજનનું ખાસ લક્ષણ તે છે જ. લાડુ, ભાત, દહીં, ધી વગેરે વાનગીઓ તથા પદાર્થો પ્રચલિત હતા. ભોજનને સુગંધિત કરવા માટે જાતજાતના મસાલાઓ પણ વપરાતા.

વેપાર

એ સમયની વેપારની પદ્ધતિનો ખ્યાલ ખાસ મળતો નથી. કૃષ્ણ ગૂંથનાર, ચિતારા, ઘોળનારાઓ, ઘોશીઓ, પાશિસવાળાઓ, સોનીઓ, એાઈયાંગો, સંગીતકારો, હુદારો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય પણ અન્ય વ્યાપારો ચાલતા હશે જ, કારણ સમાજ આદાનપ્રદાન ઉપર જ નિર્ભર છે. દેશવર સાથે પણ વેપાર ચાલતો હશે કેટલાક લોકો પૈમા ધિગણનો અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા હશે. નાણાંકીય ચત્તખર્ચાં મુક્કર્ણ અને માવ નો ઉલ્લેખ છે.

પ્રાદુરવ્યવહાર

ઝડપી અને મોટાં વાહનોને અગાવે મુસાફરી વ્યાપક પ્રમાણમાં હતી નહિ ખાસ જરૂર સિવાય લોકો મુસાફરી કરતા નહિ રથ અને ગાડાં વાહન તરીકે વપરાતાં આ ઉપરાંત પ્રવલ્લ, પાશખીઓ તથા વડાખૂનો ઉપયોગ થતો. તવંગર લોકો દાથી, રાગ્ન મદારાજાઓ પોરા

તથા હાથીનો ઉપયોગ કરતાં. હાથીને તહેવારોના દિવસે ખાસ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો.

મનોરંજન

સમાજને પ્રસન્ન કરનાર અને કેટલીકવાર એકત્રિત કરનાર મનોરંજન માટે રમતો અને ઉત્સવોનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઇન્દ્રમહ તથા ધનુર્મહ જેવા પ્રસંગોએ આખું નગર આનંદવિભોર બની જઈતું. મહાલયુદ્ધ જેવી કેટલીક રમતો પણ યોજાતી જેમાં રાજા સહિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો હાજર રહેતાં. નિઃશસ્ત્ર માણસોની હાથી સાથેની લડાઈ પણ કેટલીકવાર રાજાની હાજરીમાં યોજાતી. નગરમાં નિવાસસ્થાનોમાં યા જાહેરમાં ગીત તથા સંગીત રેલાતું હતું અને નર્તકીઓના પાયણના ઝંકારથી નગર ગુંજી જઈતું. હલ્દીસક જેવાં ગ્રામ્ય નૃત્ય પણ પ્રચલિત હતાં. કાનહેવ મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો તો યુવક વર્ગ માટે જ હતાં. આવા પ્રસંગોએ થનગનાટ અને તરવરાટ ખાસ જેવા મંગતા સ્ત્રીઓ દ્વારા ઉછાળવા જેવી રમત રમતી અને ઉદ્યાનમાં જલસિંચન પણ કરતી. તેઓ પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ પાળતી અને એ રીતે આનંદ મેળવતી. મહારીઓ જાહેરમાં નાગને ડોલાવતા અને લોકો ટોળે વળી કુતૂહલતાથી તે નિહાળતા. મોર વગેરે પંખીઓનાં રમકડાં બનાવી બાળકોને રમવા આપતાં હતાં.

ધર્મ અને તરવણાન

સમાજ અને ધર્મ ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલાં છે. પ્રાચીન ભારતમાં તો ધર્મ સમાજનો પ્રાણ હતો. અને ધર્મને લીધે જ સમાજ ધનક્રોતો તથા જીવતો. ભાસનાં નાટકો પરથી સમજાય છે કે તે સમયે બ્રાહ્મણ-ધર્મ વ્યાપક હતો. વિશ્વલકિત ઉપરાંત વરાહ, વામન, નૃસિંહ, રામ અને કૃષ્ણાવતારોની લકિત પ્રચલિત હતી. શૈવ ધર્મ અને શિવપૂજા પણ આ સાથે કદમ મીલાવીને ચાલતાં. ભાસે બે સંપ્રદાયો વચ્ચેની સાકંભારીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે આપણે આ બાજતમાં સમાજની

સહિષ્ણુતાની ભાવના સમજી શકીએ. શિવ સાથે કાત્યાયની, રકન્દ-
કાર્તિકેય તથા બળરામના ભક્તો પણ હતા. શિવને અર્ધનારીશ્વરના
રૂપમાં પૂજવાની રીત પણ જાણીતી હતી. કુમારિકાઓ યક્ષિણીની
પૂજા કાલાષ્ટમીને દિવસે કરતી એવી પણ માહિતી મળે છે.

લોકો, મંદિરોમાં જઈ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતા. જુદા જુદા
વાર-તહેવારે આ દિવસોમાં લોકોની ભીડ જામતી. મંદિરોમાં પૂજન-
રીતો ગ્રહેતા જે મંદિરની દેખરેખ ગખતા, મૂર્તિઓનું પૂજન કરતા
તથા દર્શનાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપતા ક્ષત્રિયોની પ્રતિભાઓવાળાં
પ્રતિભાગૃહો મંદિરની જેમ જ તૈયાર કરવામાં આવતા. તેમાં બ્રાહ્મણોને
પ્રથમ કરવા દેવામાં આવતા નહિ. મંદિરોનો લાભ બધા જ લેતા હતા.

પ્રાર્થના, ભક્તિ તથા પૂજા ઉપરાંત ધર્મનું અન્ય લક્ષણ યજ્ઞ
છે. યજ્ઞકર્મથી મગતું પુણ્ય સામ્યત ટકતું. લોકોમાં યજ્ઞો વિશે એટલી
શ્રદ્ધા હતી કે યજ્ઞમાં લડવા જનારને યજ્ઞનું પુણ્ય મળવાનું હતું છે.
અને આ રીતે રણયજ્ઞને ધર્મયજ્ઞની સમશ્લેષ મૂકયો છે. પિતૃઓ પ્રત્યે
જ્ઞાણ અદા કરના શ્રાદ્ધવિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો.
આ ઉપરાંત મત્ર-તત્ર પણ પ્રચલિત હતા. પૂજનકર્મ તથા યજ્ઞકર્મ માટે
લોકો બ્રાહ્મણો પર આધાર રાખતા અને તેમને કાર્ય બદન દક્ષિણા
આપતા. બ્રાહ્મણોને છૂટે હાથે ઉત્તર દાન આપવાનો મહિમા પણ
પ્રચલિત હતો. આ રીતે આપેલ દાનથી મોટું પુણ્ય મગવાની
માન્યતા હતી.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિશે સ્પષ્ટ માહિતી
નથી. પણ તે કાળે બૌદ્ધ ધર્મ રિચત નહિ થયો. દોષ બૌદ્ધ સાધુઓનો
રોગી-ધૂતારા તરીકે ઉદ્ભવ. જૈનોને વેદમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર
નામિકો ગણવામાં આવતા. તે જમાનામાં જૈનોનો માત્ર નિગમર
સ પ્રદાય જ અસ્તિત્વમાં હતો એમ લાગે છે.

ભાસે તરવચ્છાનને લગતી માહિતી આપી નથી. કૃષ્ણને નારાયણ સ્વરૂપે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણવામાં આવતા હતા. આથી ડૉ. પ્રસાદકરનું અનુમાન છે કે પંચરાત્રની તરવચ્છાનની શાખા પ્રચલિત હશે. કૃષ્ણ સહિત બળરામને પૂજવામાં આવતા. આમ તરવચ્છાન ભક્તિથી સંવલિત હતું. ઉપનિષદોના હિંસ્ર વિચારો અને સૂત્રકાળની ભક્તિ-પૂર્ણ ઉપાસનાનો સુમેળ સધાયો હતો. કર્મ, કર્મફળ તથા પુનર્જન્મની માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી. સંસાર અસાશ્વત પરિસ્થિતિથી ઉદ્વિગ્ન થનાર કેટલાક લોકો કાપાય ધારણ કરી સંસારથી દૂર જતા. સમાજ તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોતો. આનો લાભ લઈને કેટલાક લે-ભાગ્યુઓ પણ આશ્રવિકા મેળવવા જ લગવા પહેરતા. જસૂઓ પણ પોતાની જાતને છુપાવવા આવો વેશ ધારણ કરતા. આ બાબત જ આવા ત્યાગીઓ પ્રત્યે સમાજના આદરનું પ્રતીક છે.

રાજકીય

તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજ સર્વોપરિત હતો. તેનું સ્થાન પરંપરાગત હતું. રાજ્યએ જીવનમાં ભારે જવાબદારીઓનું વહન કરવું પડતું. ધર્મને સુસંગત રહી ધર્મનું આચરણ અને રક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાનો હતો. રાજ્ય રાજ્યને પ્રજાની સંપત્તિ સમગ્ર તેના દ્રષ્ટી તરીકે કાર્ય કરતો. આથી સર્વ કાર્યોમાં રાજ્યકાર્યને અગ્રતા અપાતી. રાજ્યકાર્યમાં યશો કરવાનું કાર્ય પણ મહત્વનું હતું. આનાથી રાજ્ય પર ઈશ્વરની કૃપા રહેતી. બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન રહેતા અને રાજ્યને પ્રસિદ્ધિ મળતી. યજ્ઞ, સત્ય, દાન અને પરાક્રમના ગુણો રાજ્યમાં આવશ્યક મનાતા હોવા છતાં પ્રથમ ત્રણના પ્રમાણમાં પરાક્રમનું મહત્ત્વ જિતરું હતું.

રાજ્યનાં વિવિધ કાર્યોમાં સલાહ આપવા માટે અનુભવી, શાની અને પીઠ મંત્રીઓ દાજર રહેતા. આમાં સરસેનાપતિ, રાજપુરોહિત,

મુખ્યમંત્રી, રાજ્યોત્તેજી વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ બધાની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી રાજ્ય નિર્ણય લેતો નીતિના આ ધડકાઓ યુદ્ધ-ભૂમિમાં પણ રાજ્ય સાથે જ ગ્હેતા તેમના જીવનમાં સ્વામીનું હિત જ મોખરે રહેતું. યુદ્ધના સમયમાં તો સમગ્ર જવાબદારી મુખ્યમંત્રીના શિરે જ આવતી લોકોમાં જુરસો અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાથી માંડી દુશ્મનને હાથેલા સુધીની કામગીરી પાછળ તેનો જ પડછાયો રહેતો.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરદેશનીતિ મહત્ત્વનું અંગ છે આ નીતિ પણ મુખ્યમંત્રી જ રાજ્યની સ્વચ્છતાથી ઘડતો પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય પરદેશમાં મોકલતો એ જમાનામાં સ્થાયી એકચીઓની પ્રથાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એના પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા હશે ખરી રાજ્યો હંમેશાં દૂતો દ્વારા કામ લેતા દૂતોની સુગ્રહ હંમેશાં જળવાતી. પર-ગતની ગોપનીય બાબતો જાણવા માટે જાસૂસીની જાળ બિછાવવાનું દરેક રાજ્ય માટે અનિવાર્ય લેખાતું જુદા જુદા વેશમાં રહેલા જાસૂસો પરગતમાં ઊતરી પડતા અને પરપક્ષને એક યા અન્ય રીતે ફાડીને માહિતી મેળવી લાવતા. કુમળ જાસૂસોની જાળ બિછાવવામાં જે ગત્ત રૂપિય હોય તે પરદેશી રાજ્ય જોડે સરસાર્થ મેળવી શકે છે.

યુદ્ધ વેળાએ રાજ્યની ચતુરંગ સેનાને મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતી પાયદળ, હથેળ, રથદળ અને દંતિદળ પોતપોતાની કામગીરી અજાવનાં, દાઘાઓ તો રાજ્યના કવચ તરીકે ઓળખાતા. ખાસ દેગ-વાયેલા દાઘીઓ અને કબાજના ઘોડાઓ યુદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાતા. યુદ્ધમાં દાઘી, ઘોડા તથા સારથિને પણ યોગ્ય સ્થાને કવચ પદેરાવવામાં આવતું. આખી સેનાના વિભાગ પાડવામાં આવતા અને દરેક વિભાગના માણસોનાં નામનું પત્રક રાખવામાં આવતું મોરચા માટે પડાવ નાખ્યા પછી સૈનિકોની દરોજ દાઘરી સર્થ ચકાસખી કચ્છમાં આવતી જોયી કોઈ ધૂસળખોર દોષ તો ઝડપાઈ જાય.

એ જામાનામાં રાજા મહત્વાકાંક્ષી હતો. તે કેટલીકવાર પોતાના રાજ્યને વિસ્તારવા યુધ્ધે અડતો. કેટલીકવાર કેટલાંક અન્ય કારણોસર પણ સમરાંગણે ખેલાતાં. યુદ્ધ થયા પછી જિતાયેલા દેશના રાજ્યને માંડલિક બનાવવામાં આવતો અને તે રાજા વિજયી રાજ્યના તાબામાં રહેતો તથા તેને ખંડણી પણ ભરતો.

યુદ્ધની સામગ્રીમાં આક્રમક અને સંરક્ષક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો. હાલ તથા કવચ સંરક્ષક સાધન તરીકે વપરાતાં. હથિયારોમાં શક્તિ, કુંત, ત્રાસી, શલ, હાટક, તોમર, વરાહકર્ણ, કર્પણ, મુસલ, મુદ્ગર, ગદા, ચક્ર, ત્રિશુલ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની તલવારો (દા. ત. ઋષ્ટિ, અસિ, ખડ્ગ વગેરે) તથા વિવિધ બાણો (ક્ષાર, નારાય વગેરે)નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાજા માટે યુદ્ધકાર્ય ઉત્તમોત્તમ જીવનકાર્ય ગણાતું હતું. યુદ્ધમાં લડનાર સૈનિકોને જે પુણ્ય મળે છે તે તપ તથા યજ્ઞોના ફળ જેટલું છે. પોતાના રાજા માટે તનમન ઈર્ષને નહિ લડનાર સૈનિકને માટે ફિટકાર વરસાવવામાં આવતો. જ્યારે રણવીર યોદ્ધાઓની યોગ્ય કદર પણ થતી. એમાં એક રીત યુદ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની સૂચના મુજબ અસ્ત્રોના નામ રાજ્યના ખાસ ચોપડે નોંધવાની હતી.

વાસ્તુશિક્ષ

નગરો તથા ગામડામાં વહેંચાયેલી વસતી આયોજનની દૃષ્ટિ માગી લે છે નગરોની યોજના પદ્ધતિસરની હતી. ઉત્તુંગ ભવનો, ઉદ્યાનો, સ્નાનાગારો, પાનગૃહો, કૃત્રિમ સરોવરો, દુકાનો, ચત્વરો, સરકારી દફતરો વગેરે યોગ્ય ક્રમ મુજબ બાંધવામાં આવતું. મધ્યયુદ્ધ વગેરે સ્પર્ધા માટે રટેડિયમ પણ નગરની વચ્ચે હતું. વ્યાપારસ્થાનો શહેરોના મધ્યભાગમાં હતાં. ગણિકાઓના આવાસ પણ મધ્યભાગમાં હતા. જો કે તેમનો નિવાસ નગર બહાર હતો. નગરોમાં રસ્તાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી પણ તે રસ્તાઓ પર રાત્રે પ્રકાશની સગવડ હતી નહિ.

તે વખતનાં મકાનોની રચના સામાન્ય રીતે ભૂમિતજની હતી. પણ તવંબર લોકોનાં ભવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થાનો એક કરતાં પણ વધુ મજલાવાળાં હતાં. રાજભવનોની બાંધણી તો અનેક વ્યૂહાત્મક અને વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવતી. મકાન વિવિધ ખંડોમાં વહેંચવામાં આવતું જેમાં સૌથી આગળનો ખંડ મહેમાનો માટે ઉપયોગમાં લેવાતો. અંદરના ખંડોમાં સ્ત્રીઓ માટે એક અક્ષાયદો ખંડ રાખવામાં આવતો જેમાં અપરિચિત તથા શંકાસ્પદ ચાલચલ્લગતના લોકો જેઈ શકતા નહિ ખંડોમાં દવા-ઉભાસ માટે બારીઓ તથા જાળિયાની સગવડ રાખવામાં આવતી. ધરની સાથે આગણું, પકાણી, દૂબો, ટાંકું, તલાવડી વગેરે લગભગ ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલ હતાં. નોકરોના નિવાસ મકાનથી સહેજ દૂર બાંધવામાં આવતા. મકાન બાંધવામાં ઈરોનો ઉપયોગ થતો હશે. અવારનવાર મકાનોને ચૂનાથી ધોળવામાં આવતાં. બારવમાં વાસ્તુકલાનો વિકાસ મંદિરો સાથે સંકળાયેલો છે. બાસના જમાનાનાં મંદિરોની બાંધણી વિશે સ્પષ્ટ માહિતી મળતી નથી. શિવમંદિર તથા દક્ષિણના મંદિરોના ઉદ્ભવ છે. પ્રતિમા નાટક પરથી નગરને સીમાડે આવેલા પ્રતિમાગૃહનો ખ્યાલ આવે છે જેની બીંચાર્ધ રાજમહેલ કરતાં પણ વધુ હોવાનું જણાવાયું છે.

શિસ્પકલા મંદિરો સાથે સંકળાયેલી હતી. દેવતાઓની પૂજા સાથે મૂર્તિ કળાનો વિકાસ થયેલો. મંદિરોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાંથી તક્ષકોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવો જોઈ એ કે જે પોતાની કળાને વિકસાવે અને મૂર્તિમાં દૃઢપણું લાવી શકે. પ્રતિમાગૃહની મૂર્તિઓમાં ભાવ, ગતિ અને જીવંતપણું જોઈને ભરત તાનુબ ચર્ચ ગયો હતો. મૂર્તિઓ પથ્થર યા અડદીયાં પથ્થર (Granite)માંથી બનાવવામાં આવતી. ઉપરાંત ગ્રાણીઓ વગેરેનું પણ શિસ્પકામ થતું. શિવાલંબમાં નંદીની મૂર્તિ બડવી જ પડે. પ્રલોત મહાસેને

અનાવેલા નૃત્તિમ છતાંય તાદસ હાથનો પ્રતિષ્ઠા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે. જડ પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિઓ કંડાસ્વાની બાબત તે જમાનામાં શિલ્પકળાના ક્ષેત્રે થતી અદ્ભુત કામગીરી અને તે સાસ્ત્રના વિકાસની ઝાંખી કરાવે છે.

લલિતકળાઓ

વાસ્તુશિલ્પ સાથે ચિત્રકળા સંકળાયેલી છે. મકાનોની ભીંતો ઉપર કેટલાક વિશિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોના યા અન્ય વિષયનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. આ સાથે જુદા ફલક પર પણ આ કળા આકાર લેતી હતી. ચિત્રકાર ચિત્રને લગતી સૂક્ષ્મ વિગતો પણ ધ્યાનમાં લેતો અને ચિત્રમાં ભાવ જીપસી આવે તેવી રીતે પોતાની પીંછી ચલાવતો. સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં આ કળા શોખ તરીકે અપનાવાતી યા નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વારાંગનાઓનાં જીવનમાં ચિત્રકળાને માટે અભાયદા ખંડની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચિત્રને લગતી તમામ સામગ્રી રાખવામાં આવતી.

આના કરતાં વધુ આકર્ષક અને વ્યાપક અને તેવી ગીત, નૃત્ય અને સંગીતની કળાઓ છે જેનો ભારતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રસાર છે. દરેક વ્યક્તિ આ કળામાં રસ લેતી, જાંચાં અને શ્રીના કૃપાપાત્ર કુટુંબોની કન્યાઓ તે આ કળામાં શિક્ષણસિદ્ધિ મેળવતી. કંઠય અને વાદ્ય બંને પ્રકારનાં સંગીત પ્રચલિત હતાં અને તેનાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિકાસ થયો હતો. વાદ્ય સંગીતમાં વીણાવાદન બહુ પ્રચલિત હશે. મોડી રાત સુધી સંગીતના જલસાઓ જનમતા અને રસિયા નાગરિકો તેમાં હાજરી આપતા.

પ્રકીર્ણ

સમાજનું નીતિનું ધોરણ પ્રમાણમાં બેસું હતું. લોકોનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. લોકો વચનપાલક હતા તથા અસત્યનો સદં-

તર અને સદૈવ વિરોધ કરતા. મૈત્રી, વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રત્યે તેમને આદર હતો. છતાં એ સમાજમાં જુગાર, વેશ્યાવૃત્તિ, ચોરી અને ગુલામી જેવી પ્રથા પ્રચલિત હતી.

જુગાર સમાજે સ્વીકારેલી અને માન્ય કરેલી રમત હતી તેને મટે ખાસ દુતગૃહો હતા. જુગારનું દેવું દૂધે ધોઈને શાદબેગ આપવું પડતું તે નહિ આપનાર જુગારી પર દુતગૃહનો અધિષ્ઠાતા સલિક પૂરો અધિકાર ભોગવતો. જુગારની જેમ પોતાની માયા અને કાયાથી નાગગિકાને પોતાની મોહિનીની કૂટબળમાં ફસાવી વારાંગ નાચોની સંસ્થા પણ સમાજમાં માન્યતા પામેલી હતી. જો કે અધી વારાંગનાઓ એક સરખી ન હતી કેટલીક ગણિકાઓને કુલવધૂ થવાની ઝંખના થતી તેઓ પોતાના ચારિત્ર્યમાં વિશુદ્ધ રહેતી.

સંપત્તિની અસમ વહેચણીથી ચોરી જેવા ગુનાને ઉત્તમ મળે છે. ભાસના સમયમાં ચોરીનું શસ્ત્ર કળાની જેમ વિકસેતું ચોર પોતાની પાસે ધંધાને તગતી સામગ્રી રાખતો અને પરિસ્થિતિ મુજબ વર્તતો. ચોરાને પણ ખાસ આચારસંહિતા હતી તેઓ ઊંચોને તથા સદ્ગુણી અને સન્માન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની કળા અજ માવતા નહિ ચોરા ખાસ ધંધાકીય કેળવણી પામતા તેમના પ્રાચીન ગુરુ તરીકે ખરખરે. ઉવેખ છે સામાજિક અસમતાનું બીજું પરિણામ દાસ્ય છે માણ્યોને વેચવામાં આવતા અને પડીથી તેમના ઉપર ખરીદનારનું જ સંપૂર્ણ આધિપત્ય રહેતું જો કે માલિકને નાણાં ચૂકવી અપાતા દાસને મુક્ત કરવામાં આવતો તે આનું સુલગ પાસું.

તે જમાનાના એકદરે સતોપી જીવન જીવનારાઓને અકાળે જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રસંગ સંપડતો નહિ સામાન્ય રીતે લોકો આત્મઘાતનો અનાદર કરતા. છતાંય રોગ યા વિચિષ્ટ અને ન છૂટકે જીલા થયેલા સંજોગમાં કેટલાક જીવન દૂકાવી નાખતા પારમાર્થિક

દષ્ટિએ જીવનને-સંકેલી લેનારને છેડે હતી. આ માટે અગ્નિપ્રવેશ યા જલપ્રવેશની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પણ ક્ષુદ્ર હેતુ માટે જલસમાંધિ લેવાની રીતને સમાજ તિરસ્કારતો. પાણી, મૃત્તિકા તથા અગ્નિને પરિ-શોધનનાં સાધન માનતાં.

એ સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ તથા વહેમ પણ પ્રચલિત હતા. લોકો દિવ્યશક્તિમાં માનતા અને તે તેમના જીવનમાં અસરકારક હસ્ત-ક્ષેપ કરી શકે છે એમ તેઓ માનતાં અને ગણરાતાં. દિવ્ય વાણીમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખતાં. મંત્રોની મદદથી મીઠાને જીંધાડી શકાય તેમ જ ખીજાં પણ કાર્ય કરી શકાય તેમ મનાતું. ઋષિઓ તથા સંતોની સલાહ માનવામાં આવતી અને તેમનો શાપ જીવનમાં ચોક્કસ અનિષ્ટ સર્જે છે એમ પણ મનાતું. કેટલાંક અદસ્ય તરવોની કરામત-થી જીવનમાં આવી પડતું દુઃખ નિવારવા લોકો માદળિયાં વગેરે બાંધતા. ખાઠણો પાસે શાંતિકર્મ કરાખીને પણ આવાં તરવોની ઉપશાન્તિ કરવામાં આવતી યા તો દૂર કરવામાં આવતાં. ભાગ્ય અને જ્યો-તિષમાં તે જમાનાના લોકોને અડગ શ્રદ્ધા હતી. દરેકના જીવનમાં નસીબ પોતાનો ભાગ લખે છે અને ચક્રના આરાની જેમ વારાફરતી ચાલ્યા જ કરે છે. શુકનઅપશુકન પણ રૂઢ થયેલાં જેવા મળે છે. સૂર્યા-ભિમુખ કાગડો શુભ વૃક્ષ પર બેસી અવાજ કરે તેને અશુભ ચિહ્ન લેખવામાં આવતું જોકે તથા સ્વપ્નો પણ સારી યા માઠી અસર નીપજવનારાં કહેવાતાં. અમુક નક્ષત્રો પણ અશુભ પરિણામ લાવે છે એવી દૃઢ માન્યતા હતી. આથી આવાં નક્ષત્ર ન હોય તેવે સમયે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં. અમુક કાર્ય કરતી વખતે પોતાની નિષ્ઠા તથા તત્પ્રવૃત્તતા દર્શાવવા લોકો સોગંદ લેતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરતા. આવા સમયે પાણીનો અચૂક ઉપયોગ થતો.

આમ, ભાસનો જમાનો પ્રાચીન હોવા છતાં તે યોગ્ય રીતે પ્રગતિ કરતો હતો. ખાસ ધારણો, માન્યતાઓ, નિયમ અને કાનૂન

મુળ્ય સમાજજીવન ઘડાયેલું હતું. લોકો પણ આમાં પૂરા ઇતિહાસ સહિત વર્તતા અને નક્કી કરેલા નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા નહિ. પ્રજાજીવન એકંદરે સુખી હતું, વર્ણભેદ હોવા છતાં પરસ્પરના સંબંધો માયાળુ અને સંતોષકારક હતા. મિત્રવર્ણની કોઈ પ્રધાના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ ભાસના અથો પરથી મળતો નથી. લોકો ધર્મપ્રિય અને ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મની માન્યતામાં અત્યારના સુધારાવાદીઓને બલે દૂષણ લાગતું હોય પણ ભારતમાં તો ધર્મે જ સમાજજીવનમાં સ્થિરતા, સુખ અને સ્વસ્થતા આપ્યાં હતાં તથા ટકાવી રાખ્યાં હતાં. એકંદરે ભાસકાલીન સમાજને ધર્મપ્રધાન, સ્થિર અને સુખી સમાજ કહી શકાય.

મહાભારતનાં નાટકોનો પ્રશ્ન

ભાસે મહાભારતના કથાનકને આધારે છ નાટકોની રચના કરી છે.

- (૧) મધ્યમવ્યાયોગ, (૨) પંચરાત્ર, (૩) દૂતવાક્ય, (૪) દૂતધટોત્કચ,
(૫) કર્ણભાર, (૬) ઊરુલંગ. આમાં પંચરાત્ર સિવાય બધા એકાંકીઓ
છે. તેમાં કેટલાંક નાયિકાચત્ર્ય છે (દા. ત. દૂતધટોત્કચ) તો કેટલાંક
નટીચત્ર્ય છે. (દા. ત. દૂતવાક્ય, કર્ણભાર.)

આ નાટકોના સ્વરૂપની ચર્ચા ચર્ચ છે ત્યાં જુદા જુદા
મતો દર્શાવાય છે. જેવાં કે કર્ણભારમાંથી ધણો ભાગ અદશ્ય ચર્ચ
ગયો છે. દૂતવાક્ય એ કેાઈમોટા નાટકના એક અંક જેવું છે.^૧ વળી
ઉપર ૭ ક્રમે નાટકો ગોઠવ્યાં છે તે ક્રમે જોઈએ તો જાણે કે તેઓ
એક રીતે મહાભારતના અખંડ કથાનકને રજૂ કરવાના હેતુથી લખાયાં
હોય તેમ લાગે છે વળી ડૉ. સુકથંકર માને છે કે પાંચ એકાંકીઓ
એકબીજા સાથે ગાઢ સબંધથી જોડાયેલાં છે અને તેઓ મહાભારતના
અસંપૂર્ણ નાટકમાંથી છૂટા પડેલાં એકાંકીઓ જેવાં છે.^૨

ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ પોતાની મધ્યમવ્યાયોગ અને ઊરુલંગની
અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મતનો અનેક દલીલો આપીને વિરોધ કરે છે.

૧. જુઓ Duttavakya is "only a fragment one-act play
taken from some longer Mahabharat drama."

Dr. Winternitz BRAI 5 P. 6

૨. The five one-act Mahabharata pieces form a closely
related, homogeneous group; they appear in fact to
be single acts detached from a lengthy dramatised
version of the complete Mahabharata saga.....

Dr. Sukthankar Analecta 134

(૧) સપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો વિચાર જ હાસ્યા-
રપદ છે, બધે પછી તેમ કરવાનું ધ્યેય ઘણું ઉચ્ચ ગણાય અને જો
તે ગયાય તો તે તખ્તાવાયક બની શકે નહિ જ્યારે ભાસના નાટકોની
મોડી અને અગત્યની વિશેષતા તેની રંગમયયોગ્યતામાં રહેલી છે
આથી જો ભાસની નજર સમક્ષ રંગમયયોગ્યતા એ મુખ્ય હોય તે
ભાસ સપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે સમજી
શકાય તેમ છે

(૨) રામાયણનું કથાનક મહાભારતની સરખામણીમાં નાનું હોવા
છતાં ભાસે તેના પર એ જુદા નાટકોની રચના કરી તે પછી તેણે
આદના વાળા કથાનકવાળા મહાભારતનું એક નાટક રચ્યું દરે એમ
કેવી રીતે માની શકાય ?

(૩) જો મહાકાવ્યની કથાને નાટકમાં રજૂ કરવાની હોય તો
લેખકે મૂળ કથાને મદદ અથવા વફાદાર રહેવું જોઈએ પણ ભાસની
ઉપનયમ રચનાઓ જોતા જણાય છે કે લેખકે મૂળને વફાદાર રહેવા
કરતા વધુ 'મૌસિક' બન્યા છે અને મૂળનાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેમાં
પણ જ ફેરફારો કર્યા છે પરંતુ આનો અર્થ તો મહાભારતનું મુદ્દ
થયું નથી એવું મુશ્કેલી છે કૃતચર્ય જોતા જણાય છે કે મુદ્દા નિમિત્ત
ધરી કૃતપદો કય અને ઊગ્રજન કથાવિ છે કે મુદ્દા થયું જ છે આ
કથાવિ છે કે આ દરેક નાટકો ખાસ લેખકે જુદું જુદું કથાનક લીધું
હશે

(૪) મહાભારતના સગવડ નાટકોનો વિચાર પણ ભાસ સમજ
દરી તેનું તેનાં નાટકો જોતાં કાંઈ શકાય તેમ નથી જો કોઈને આ
રમ્ય હોય તો તેનું આયોજન થઈ શકે તે જોઈએ આથી રચના
કથાનકને ધ્યાનનું નાટક પ્રથમ રચાયું હોય અને પાછળના કથાનકને
ધ્યાનનું પછી પણ ઉપનયમ નાટકોની રચના જોતા જણાય છે કે

સારનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકોમાં કેટલેક સ્થળે પછીનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકો કરતાં લેખક વધુ સિદ્ધહસ્ત થયેલા જણાય છે. દા. ત., કર્ણ-ભાર કરતાં પંચરાત્ર વધુ પ્રૌઢ શૈલીનું નાટક છે.

(૫) જો આ નાટકો એવ મોટા નાટકના જુદા કરેલા અંકો હોય તો દરેક નાટકનો અંક સ્વતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પરંતુ પછી આવનાર કોઈ કથાનકનું સૂચન કરીને અટકવો જોઈએ. પણ અહીં તો દરેક નાટક સ્વતંત્ર જણાય છે.

આવી ચર્ચા આપ્યા બાદ ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે આ મહાભારતનાં નાટકો સ્વયં સંપૂર્ણ હોવાથી કોઈ મોટા નાટકના છૂટા કરેલા અંકો નથી; પરંતુ મહાભારતના કથાનકને આધારે રચેલાં સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ નાટકો છે. ૩

આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ડૉ. સુકથનકરના મતને પ્રો. જી. કે. ભટ્ટ બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. બીજી બાજુ એવો મત પણ પ્રદર્શિત થયો છે કે પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણપણે નાટક કહી શકાય તેમ નથી દૂતધટોત્કચમાં ભરતવાક્ય નથી. વળી દૂતધટોત્કચ કે દૂતવાક્ય અપૂર્ણ જણાય છે, તેમાં નિર્વહણ જેવું કંઈ નથી. વળી મહાભારત-માંથી જુદાં જુદાં દ્રશ્યો લઈને લેખકે અહીં નાટક રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આગળ નાન્દી અને પાછળ ભરતવાક્ય જોડવાથી નાટક બની શકે નહિ માટે આ પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ નાટક માનવાં એ વધુ પડતું સાહસ કરવા જેવું છે.

૩. The existence of this one-act play which is complete in itself should furnish a strong analogical proof, apart from what has been already said, that Bhasa must have written the Mahabharat plays as independent one-act plays.

Dr. G. K. Bhat Madhyamavyayoga, Urubhang P. 36

આ પ્રશ્ન પર વધુ પરિધીક્ષન કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે (૧) આ નાટકો કોઈ મહાભારત પગના સળંગ નાટકના અંકો છે કે (૨) સંપૂર્ણ નાટકો નથી એવા બને મતો વ્રામક કલ્પનાઓ પર રચાયેલા છે.

સહુ પ્રથમ તો સ્થિતસ્ય વતિઃ જોઈનીયા । એ ન્યાયે જોતાં દરેક નાટકો સ્વતંત્ર જ મળે છે. વળી આ ચર્ચા કરનાર સહુ કોઈપણ રાત્રને સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર નાટક ગણીને આ પ્રશ્નની મર્યાદાની બહાર ગયે છે જો પંચરાત્રને પણ બીજા એકાદીઓ માફક કોઈ મહાભારતના એક નાટકનો ભાગ માને તો વિચિત્ર પરિસ્થિતિ સર્જાય કારણ તેનો અંત આખ્યા પછી દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, કર્ણભાગ કે બિરુભગની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી આથી દક્ષીણ ખાતર દનીય કરવા માટે મહાભારતનાં ૭ નાટકોમાંથી એકને દૂર કરી બાકીની ચર્ચા કરવા કેટલાક વિદ્વાનો તૈયાર થાય છે. આ તો અર્ધજરતીન્યાય કહેવાય કૂંડાના એક ભાગને કાપીને રાંધવા મૂકવો અને બાકીનો ભાગ ઈંડાં આપશે આ માનવું જોઈતું વિચિત્ર છે કે તેટલું જ ભાસના મહાભારતનાં નાટકોમાંથી અમુકને લઈને મન બાંધવો અને બીજાને ત્યજી દેવા એ અયોગ્ય અને અનુચિત છે.

મધ્યમખ્યાયોગ, બિરુભગ કે કર્ણભાગ એ સંપૂર્ણ નાટકો છે. અને તેમાં આગ બેલા કથાનકને નિર્વહણ સુધી સફળતાથી દોરી જવામાં આવ્યું છે દૂતધટોત્કચની બાગતમા અમારી આશ્ચર્યના આરંભમાં દર્શાવ્યું છે તેમ કથાનક સંપૂર્ણ છે દૂતવાક્યમાં પણ બીરુભગનો દૂત તરીકેનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો થયો છે.

ભરતવાક્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દૂતધટોત્કચને બાદ કરતાં દરેકમા ભરતવાક્ય મળી આવે છે જે મુજબ તે તે સંપૂર્ણ નાટકો છે એમ કહેવાય જ્યારે દૂતધટોત્કચનો ઉદ્દેશ્ય એક ભરત-

૪ નહિ વૃક્ષકુટસ્વ પૃથ્વરો મોગવાય પદ્યવે, અન્વેષા વા પ્રસવાય હમ્યવે ।

વાક્ય જ છે. તેની પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્યને યોગ્ય જ વિચારે છે. કોઈ કહે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય હોઈ શકે ? ઉત્તર એ જ છે કે શાકુન્તલનું ભરતવાક્ય જુઓ. તેમાં કાલિદાસે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય આપ્યું છે. જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિમાં પોતાને માટે મોક્ષ માગ્યો છે. આમ ભરતવાક્યની રજૂઆત આ સ્વયં સંપૂર્ણ નાટકો છે તે વાતની ખાતરી આપે છે.

સ્વતંત્ર રીતે મળી આવતાં નાટકને રૂપકના પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સ્વતંત્ર નાટકો છે. પંચ-રાત્રમાં સમવકારના, કર્ણભાર, દૂતધટોકચ અને જિતુભંગમાં અંક કેઉત્સ-દ્વિર્ગકના અને દૂતવાક્યમાં પીધીનાં લક્ષણો મળી આવે છે. જે આ નાટકો કોઈ સજંગ નાટકના છૂટા કરેલા અંકો હોય તો તેમાં જુદા જુદા રૂપકના પ્રકારો કેવી રીતે ધટી શકે !

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહાભારતની કથા પર આધારિત ભાસનાં નાટકો કોઈ મોટા નાટકના અંકો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપકો જ છે.

મધ્યમવ્યાયોગ

કથાનકનું વિવેચન

મહાભારતની કથાનાં પાત્રો લઈને ભાસે રચેલાં મધ્યમ-
વ્યાયોગને રચાવના, પ્રથમ દર, દ્વિતીય દર અને તૃતીય દર
એવા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.

રચાવના

રચાવના અથવા પ્રસ્તાવના ભાસનાં અન્ય નાટકોની માફક
અહીં પણ નાની છે. નાન્દીબાદ સંતપારપ્રવેશ કરે છે અને આશીર્વાદભરે
મંગલ શ્લોક આપે છે. તેમાં ભગવાન દરિયા બહિર્નિર્ધન વખતે
આકાશમાં પ્રસારણ પગની સ્તુતિ કરે છે. આ ચરણ અમુરની
અંગનાઓનાં હૃદયને દુઃખ આપનારો છે, નીલકમળ કે ખડંગ જેવો
નીસો ॥ અને આકાશરૂપી સાગરના વૈદુર્યમેતુ જેવો છે. કવિનાં
કમનીય દરપનાનેત્રોએ વિષ્ણુના ચરણને આકાશમાં પ્રસરેલો ॥ જોયો
અને વૈદુર્યમણિનો સેતુ નિહાળ્યો ॥ કવિની પ્રતિભાનો અદ્ભુત
અનુસારો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક પૂરો થયા પછી ભાસનાં અન્ય નાટકોમાં તેમ અહીં
પણ પદ્ય પાછળ અવાજ થતો વર્ણવ્યો છે. અને સંતપાર નંજી
લાવે છે કે મોઃ રાગનો ઉચ્ચાર હોવાથી ઠાઈ માલજી દરો. પૂરી
તપાસ પછી તે જાહેર કરે છે કે પૂંડવોમાં મધ્યમ એવા બીમથી
સિડિખાંડી અંકુશમાં ઉડાવેલો ધરતકચરૂપી અગ્નિ ભાલજોને
સતાવે છે. આ રૂદ્ર બાલજી રાક્ષસ વડે પાછળ પડતાં, પોતાનાં
પુત્રો અને પત્ની સાથે ત્રાસ પામે છે.

ભાસનાં ધર્મા નાટકોની સ્થાપનાને મળતી આવતી આ સ્થાપનામાં કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર વિશેષતા નથી. તેણે અહીં નાટકના આરભ પહેલાં આવશ્યક એવી ચોડી, માહિતી, પૂરી પાડી છે કે કોઈ બ્રાહ્મણ-કુટુંબની પાછળ લીંમ અને હિડિંબાનો પુત્ર પડ્યો છે

પ્રથમ-દશ્ય

પત્ની અને ત્રણે પુત્રોવાળો બ્રાહ્મણ, અને તેની પાછળ પડેલો ધટોત્કચ નજીક છે. સર્ગમાં બ્રાહ્મણ, તેના પુત્રો અને પત્ની ધટોત્કચેના બિહારમાં સ્વરૂપ અને અયોગ્ય કૃત્યની ચર્ચા કરે છે. તેમાં ધટોત્કચને સૂર્યના કિરણ જેવા વિખરાયેલા વાળવાળો, ચઢાવેલી બ્રમરવાળો, પીળી અને લાંબી આંખોવાળો, માંસલ અને વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળો, પીળાં વસ્ત્રવાળો, મોટા દાંતવાળો, હજી જેવા નાકવાળો અને વાદળ જેવા વર્ણવાળો વર્ણવ્યો છે. યુગાન્તે ભગવાન શિવની ભયંકર મૂર્તિ જેવો કે ત્રણ નગરનો નાશ કરનાર શંકર જેવો, પર્વતો માટે વજ્ર જેવો, પક્ષીઓ માટે બાજ જેવો, પ્રાણીઓ માટે સિંહ જેવો અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ જેવો એમ અનેક રીતે ધટોત્કચને વર્ણવવામાં આવ્યો-છે.

ધટોત્કચ આ કુટુંબને પોતાના ભયથી ભાગી જવાની ના કહે છે, અને જુદા બ્રાહ્મણને આશ્વાસન મળે છે. એ પોતાના પુત્રોને નજીકે છે કે આની વાણી વિચારપૂર્ણ છે. ધટોત્કચ જાહેર કરે છે કે બ્રાહ્મણો પૃથ્વીમાં પૂજ્યતમ ■ છતાં પણ માતાની આશાથી કોઈ પણ શંકા રાખ્યા વિના તેને આ અયોગ્ય કામ કરવું પડે છે. જુદાં આ વનમાં દાખલ થતાં પહેલાં કોઈ જલકિલ્લ મુનિએ આપેલી ચેતવણી સાચી પડતી દેખાય છે. બ્રાહ્મણી આ રક્ષસના પંજમાંથી છૂટવા માટે જૂઓ પાડવાનું સમન કરે છે. પણ પહેલો પુત્ર નજીકે કે અહીં વનમાં મનસ્વીઓ રહે, બીજું કોઈ નહિ અને મનસ્વી શબ્દ સાંભળીને પાંડવો અહીં રહેતા હશે તેઓને બોલાવીએ એવી તેમને આશા થાય છે. પરંતુ પાંડવો ધીમના આશ્રમમાં ગયા છે આ માહિતી તેઓની બચવાની

આશામાં મૂલેદ્ધારાધાત જેવી આવી પડે છે. પણ રૂબતાને સહારો મળે તેમ પ્રથમ પુત્ર કહે છે કે આશ્રમનું રક્ષણ કરવા માટે મધ્યમ પાંડવ એટલે ભીમને મૂકી ગયા છે. આથી તેઓની જીવનાશા પુનઃ નવપદ્ધતિ થાય છે. પણ ફરી જાણે છે કે ભીમ કસરત કરવા માટે આશ્રમથી દૂર નીકળી ગયો છે ત્યારે ફરી જીવનાશા નિરાશામાં પરિણમે છે. આ સ્થળે આસે સંવાદની લહેરોમાં જીવન અને મરણ વચ્ચે ઝોલા ખાતા બ્રાહ્મણ-કુટુંબનું તાદરશ દર્શન કરાવ્યું છે.

હવે બ્રાહ્મણ ઘટોત્કચને પોતાના છૂટકારા માટે પૂછે છે અને ઘટોત્કચ સરત રજૂ કરે છે કે તેની માતાએ ઉપવાસના પારણા માટે વનમાંથી એક બાણસ લાવવાની આજ્ઞા કરી છે. જે બાકીના બધાએ બચવું હોય તો એક પુત્ર ઘટોત્કચને સોંપી દેવો. આ સરત સાંભળનાં બ્રાહ્મણનો પુરુષપ્રકોપ પ્રબળી જાડે છે. તે ચારિત્ર્યશીલ પુત્રને રાક્ષસને સોંપવાની ધમ્મીને ના પાડે છે જ્યારે ઘટોત્કચ સંપૂર્ણ કુટુંબના વિનાશની ધમકી આપે છે ત્યારે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે. પણ તે ધરડો હોવાથી ના જોઈએ એમ ઘટોત્કચ જાહેર કરે છે. બ્રાહ્મણી પતિવ્રતા બનીને આત્મભોગ આપવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ ઘટોત્કચની માતાને સ્ત્રી અપત્તી નથી. હવે આ નાટકનો અત્યંત રસમય અને રસપ્રદ પ્રસંગ શરૂ થાય છે જેમાં દેવલાહ મનોહર અને બન્ધ જીવનમુશ્કેલી અભિજ્ઞાતિ ધમેકી છે.

પ્રથમ પુત્ર કુળના રક્ષણ માટે સ્ત્રીઓની આજ્ઞા આપવા તૈયાર થાય છે. તરત દ્વિતીય પુત્ર જણાવે છે કે મોટો પુત્ર જનનમાં અને કુળમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વળી માતા-પિતાને એ પ્રિય હોય છે. આથી વડીલો તરફની મારી ફરજનું અનુસરણ કરતો હું જ જઈશ. ત્રીતીય પુત્ર તરત પોતાની જાનને બાજગ કરે છે અને કહે છે કે

૧. પંદરઃ શ્રેષ્ઠઃ કુલે લોકે વિતુનાં ચ મુલકપ્રયઃ । .

તતોઽપ્યેવ શસ્ત્રામિ મુલકપ્રિયમનુસરત્ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મવાદીઓ) કહે છે કે મોટો, બાઈ, પિતા સમાન ગણાય છે માટે વડીલોના પ્રાણુનું રક્ષણ કરવા માટે હું નર્મશી. ૨ પિતા આપત્તિમાં આવે ત્યારે મોટો દીકરો તેને બચાવે એવી દલીલ કરીને મોટો, પુત્ર ધટોત્કચની પાછળ જવા માટેનો પોતાનો હક્ક સાબિત કરે છે.

૧. હવે કથાનકે પરિવર્તન લે છે. તે આ પ્રસંગના મિથ્યાપ્રકાર બિંદુ તરફ ઝડપથી આગળ વધે છે. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પિતા બહુર કરે છે કે તેને મોટો પુત્ર ધણો વહાલો હોવાથી તે મોટાને જતા નહિ કરે અને તરત માતા કહે છે કે જેમ, તેનો પતિ મોટાને ચાહે છે તેમ તે નાનાને ઇચ્છે છે. હવે રજો બિચારો વચ્ચે. એ ત્યાં કહે છે કે, જે માતાપિતાને ન ગમ્યો તે હવે કોને પ્રિય થશે? અને તરત તક ઝડપીને ધટોત્કચ કહે છે કે તું મને પ્રિય છે, ચાલ જલદી મારી સાથે. ૪ આ પ્રસંગની નાટ્યક્ષમતા અને કટુણુતા ખરેખર નોંધપાત્ર છે. માતાપિતાથી તરછોડાયેલો અધ્યમ કોઈનું પ્રેમપાત્ર થવા ઇચ્છે અને તે થઈ પડે રાક્ષસનો પ્રેમનું પાત્ર. કેવી વિધિની વિચિત્રતા !

૧૫૧,

હવે મધ્યમ-વિદ્યાનુ કટુણુ દશમ શરૂ થાય છે. મધ્યમ પુત્ર પોતાની જાતને ધન્ય ગણે છે, કારણ તેને પોતાના પ્રાણુથી સ્વજનોના પ્રાણુનું રક્ષણ કરવાની તક મળે છે આથી તો ધટોત્કચને પણ આશ્ચર્ય થાય છે મધ્યમ હવે પિતાને પગે લાગે છે અને પિતા તેને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય તેવા આશીર્વાદ આપી સંતોષ માને છે. માતા તેને 'ચિર જીવ' એવા આશીર્વાદ આપે છે મરવા જતા પુત્રને 'ધણુ જીવને', એવા આશીર્વાદ પ્રથમ દષ્ટિએ ખટકે ખરા. પણ માતાનું હૃદય મરતા બાળકને પણ મર એમ ન જ કહી શકે. વળી આ વિના બીજા કયા આશીર્વાદની

૨. ય્યેષ્ઠો વ્રાતા પિતૃસમઃ કથિતો વ્રજાદિભિઃ ૧-૧૮-અ

૩. આપદં દિ પિતા ણાતો ય્યેષ્ઠપુત્રેણ તાર્યતે ૧-૧૯-અ

૪. દ્વિતીય :- પિત્રોરનિષ્ઠઃ કસ્યેદાની પ્રિયઃ ।

૫. ધટોત્કચ :- અહ પ્રોતોડસિ । સીપ્રમાગચ્છ ।

અપેક્ષા આપણે માતા પાસેથી ગામી રાકીએ ? અને શુદ્ધ દિવેના લિંગાણમાંથી માતાએ આપેલા આશીર્વાદ અંતે સાચા પણ પડે છે બાળક જન્મતા રહે છે, પ્રથમ અને તૃતીય પુત્ર પણ તેને યોગ્ય વિદ્યા આપે છે. પછી તે વનમાં થોડે દૂર જળાશય જેવું જણાય છે ત્યાં પાણી પીવા માટે જવાની રજા માગે છે અને ઘટોત્કચ તેને જલદી પાણી પીને પાછા ફરવાની રજા આપે છે તે જાય છે અને વૃષ્ઠિ આઠણુ દ્વે કલ્પાંત કરે છે : 'મારો જે વંશરૂપી મનોરથ પવત્રર્થ શિખરવાળો હતો તેનું એક શિખર તૂટી પડતાં મને ખૂબ સંતાપ થાય છે હાલ પુત્ર, ખરે છું ગયો જ. હે સુવાન, હે સુવાનીને યોગ્ય કાંતિવાળા, નિયમમાં રત અને અધ્યયનમાં લાગેલી ભુધિવાળા, હાથીએ ભાંગી નાખેલા ફોલાવાળા વૃક્ષની માફક તુ વિનાશ પામીશ, ૫ આઠણુ પુત્રને વાર લાગે છે એટલે ઘટોત્કચ તેને બોલાવવાનું કહે છે તેની ઉપગ આઠણુ શરૂ થાય છે. આખરે નાના ભાઈ પાસેથી દ્વિતીય પુત્રનું 'મધ્યમ' એવું નામ જાણીને તે ઘટોત્કચ ખૂબ પાડે છે અને એ સાંભળીને પડિવમધ્યમ બીમ દાખમ થાય છે આ રથને પ્રથમ દરમ પૂરું થાય છે.

આ પ્રથમ દરમમાં રાક્ષસાં ત્રાસનું અને પછી કરણનું વાનાવરણ, ઉપસાવવામાં લેખક સફળ થયા છે ઘટોત્કચનું અનુસંગ્ય અને તેનું પર્યાન, આત્મબલિદાન માટે સપૂર્ણ કુટુંબની નિંદારી, મધ્યમની ન છૂંકે પસંદગી, મધ્યમની વિદ્યા અને ૧૬ આઠણુ પતીનો શોક વગેરે પ્રસંગો કવિની નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓના ઘોતક છે

૫. યદ્વિદ્યુક્તો મમ ત્વાસીન્મનોક્ષો વચ્ચપર્વતઃ ।

અ મમયદ્વ્યુક્તમત્રેન મનસ્તપતિ મે મુદ્ધન્ ॥

હા પુત્ર ! કર્મ જન એવ ।

તરણ તરણતાલુકપકાન્ત

નિયમપરાધ્યયનપ્રવચ્ચપુદે ।

અપમિદ્ધ વચ્ચરાત્રદન્તિમાન-

રત્નહરિષ વાસ્યકિ પુન્નિગો વિમાણમ્ ॥-૨૩-૨૪

દ્વિતીય-દશ્ય

અનપેક્ષિત સમયે અને અનપેક્ષિત રૂપે પિતા અને પુત્રના મિલનનું અહીં નિરૂપણ થયું છે ધટોત્કચ માતાને માટે ભક્ત્યરૂપે નિશ્ચિત ચર્ધ ચૂકેના એવા મધ્યમને-બ્રાહ્મણમધ્યમને જલદી આવવા માટે બૂમો પાડે છે અને તેના બદલે પાંડવમધ્યમ એટલે ભીમ દાખન થાય છે ભીમને ખોલાવનારનો સ્વર અર્જુનના જેવો જણાય છે તે નજીક આવીને દેખે છે તો તેને ભન્ય પૌરુષેય આકૃતિ જણાય છે સિંહ સમાન મુખ, સિંહ સમ દાઢ મદિરા જેવી આંખો, સ્નિગ્ધ ગભીર કંઠ, વિશાળ વક્ત્રચળ, હાથી જેવી ચાસ બા મધુ જોઈ તેને આ ઠોઈ ભોક્ષીરનો પુત્ર છે તેમ ખાતરી થાય છે વીર વીરને પિછાને તેમ ધટોત્કચને પણ ભીમ દર્શનીય જણાય છે સિંહ સમ વદન અને સુવર્ણના તાલ જેવા હાથ વગેરેથી બા કદાચ ભગવાન વિષ્ણુ હશે એવું તેને લાગે છે

ભીમ પોતાની જાતને મધ્યમ તરીકે ઓળખાવે છે આથી ધટોત્કચને આશ્ચર્ય થાય છે અને ભીમ ગણાવે છે કે તે આઠ રીતે મધ્યમ છે : અને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાત્રી જાય છે કે આ પાંડવમધ્યમ ભીમ છે આથી તેને આનંદ થાય છે

દરમ્યાન બ્રાહ્મણમધ્યમ પાણી પીને પાછો ફરે છે અને તેને લઈને ધટોત્કચ જવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ ભીમને ફરિયાદ કરે છે કે તે સહકુટુબ વનમાંથી પસાર થતો હોય છે ત્યાં આ રાક્ષસ આવીને સમગ્ર કુટુબને પરેશાન કરે છે અને તે ભીમનું રક્ષણ માગે

૧ મધ્યમોઽહમવધ્યાનામુસ્તિક્તતાનાં ચ મધ્યમ ।

મધ્યમોર્હં કિતૌ મદ બ્રાતૃણામપિ મધ્યમ ॥

× × × ×

મધ્યમ વચમૂતાનાં વાર્ધિજાનાં ચ મધ્યમ ।

મયે ચ મધ્યમો હોકે મર્ધકાર્યેષ મધ્યમ ॥ ૨૮-૩૨

છે તરતે ભીમ ઘટોત્કચને રોકે છે અને પૂછે છે કે પુત્રરૂપી નક્ષત્રીથી વ્યાપ્ત એવા આ વિપ્રચંદ્ર મોટું તું રાહુ જેવો ક્યાંથી આવ્યો ? હા, હા રાહુ જ આવો હિડાઉ જવાન ઘટોત્કચ આપે છે અને બાહ્ય સર્વ અપરાધોમાં અવધ્ય હોવાથી તેને મૂકી દે એમ ભીમ ઘટોત્કચને આદેશ આપે છે પણ એ કહી દે છે 'નહીં મુકાય.' ભીમને આ બાબ શૌર્યથી આશ્ચર્ય થાય છે તેને અભિમન્યુની યાદ આવે છે. તે ફરીને બાહ્યપુત્રને છોડી દેવાની વાત કરે છે. ઘટોત્કચ જડબેસલાક ઉત્તર આપે છે, કે આને છોડી દે એમ જો વિશ્વાસપૂર્વક મારો બાપ કહે તો પણ હું છોડીશ નહિ, કારણ મેં તેને માતાની આજ્ઞાથી પકડ્યો છે. આનાની આજ્ઞાની વાત આવતા ભીમ પણ તેની સર્વોપરિતા સ્વીકારે છે. અને માતાની આજ્ઞા માનીને તો તેઓની આવી રજા થઈ છે એમ કહે છે.

આ પછી ભીમ ઘટોત્કચને તેની માતા ઠાણુ છે ? તેવો પ્રશ્ન કરે છે, અને તેમા ઘટોત્કચ ગૌરવપૂર્વક જણાવે છે કે કૌરવકુળના દીપક મહાત્મા મધ્યમપાંડવ દ્વારા, જેવી રીતે પૂર્ણચન્દ્રથી આકાશ તેમ સનાથ બંનેની હિડિંગ્મા મારી માતા છે. ભીમને આ સાંભળી આનંદ થાય છે. રૂપ, બળ, સર્વ બધું જ આ બાળકનું તેના વડીલો જેવું છે પરંતુ પ્રજા તરફ કડુણનો અભાવ એનામા ક્યાંથી આવ્યો ? આવો એક પ્રશ્ન ભીમને થાય છે.

ભીમ પેલા બાહ્ય બાળકને છોડી દેનારું કહે છે ઘટોત્કચ ના પાડે છે એટલે ભીમ બાહ્યનું તેનો પુત્ર પાછો લેવાનું કહે છે અને 'હું ઘટોત્કચને અનુસરીશ' એમ જાહેર કરે છે. મધ્યમ તેમ કરવાની ના પાડે છે, પરંતુ દ્વિત્રિય હોવાથી ભીમ પોતાના પ્રાણથી બાહ્યનું

૭. મુખ્યતામિતિ વિચર્ય્યે પ્રયીતિ ચદિ મે વિતા ।

ન મુચ્યતે તથાપ્યેય યદ્દીતો માતુરુચ્ચા ॥ —૧૬

૮. માતા કિલ મતુરુચ્ચા દેવતાનાં જ-દેવતામ્ —૧૭-અ

શરીરની રક્ષા કરવા 'ધમ્મે' છે એવું જાહેર કરે--છે.) આ 'ક્ષત્રિય વચ્ચે પડે છે એ જાણી તેને જ મારીને લઈ જવાનું' ધટોત્કચ નક્કી કરે છે. જાણી

'ભીમ' અને ધટોત્કચ વચ્ચે 'વાક્યુદનો' આરંભ થાય છે. 'ભીમ' અને 'મરુપુત્ર' હિતિ જાને (હું) તને મારો છોકરો હોય એમ માનું છું.) એમ કહે છે આથી ધટોત્કચ વંધુ ગુસ્સે ચાય છે. અને ભીમ રસ્તો કાઢે છે કે 'ક્ષત્રિયો સઘળી પ્રજાને પુત્ર કહે છે એટલે મેં તને મારો પુત્ર કહ્યો છે.' આને ધટોત્કચ 'ડરપોકતું' 'હથિયાર' કહે છે ભીમ સોગંદપૂર્વક કહે છે કે 'હું' લય નથી જાણ્યો. તેને તારી પાસેથી જણાવા 'ધમ્મું' છું. ભીમને ધટોત્કચ હથિયાર લેવાનું કહે છે ભીમ કહે છે મારો હાથ એ જ હથિયાર છે ધટોત્કચને આ કાર્ય પોતાના પિતા ભીમસેન જેવું જણાય છે ભીમ પ્રશ્ન કરે છે કે બ્રહ્મા, શિવ, કૃષ્ણ, મંદ્ર, કાર્તિકેય વગેરેમાં તારો બાપ કોના જેવો છે? જવાબમાં ધટોત્કચ કહે છે બધા જેવો. ભીમ આને જુદાં જુદાં ગણાવે છે અને હવે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. ધટોત્કચ જાડ અને પછી પર્વતનું શિખર ઉપાડીને નાખે છે. પણ ભીમને કોઈ ધન્ય થતી નથી. પછી તે મહાસુદ કાઢે છે પણ તેમાંય ભીમ હારતો નથી. એટલે તે માયા-પાશથી ભીમને બાંધે છે. પણ ભીમ લગવાનું શિવની કૃપાથી મળેલા માયાપાશમોક્ષમંત્રથી છૂટી જાય છે. પછી પહેલાંની ચરત મુજબ ભીમ ધટોત્કચ પાછળ જાય છે આથી યુદ્ધ આઠાણને ધરો શોક થાય છે.

આ દ્વિતીય દશ્યમાં પાંડવમધ્યમ ભીમ અને ધટોત્કચનું મિલન વર્ણવાયું છે. પિતા અને પુત્રનું મિલન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધરો રચ્યો છે. દા. ત. પંચરાત્ર, જીરભંગ, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ. વિક્રમોર્વશીય, ઉત્તર રામચરિત. આ બધામાં બહોં આવતું-મિલન વિચક્ષણ છે ગિતા જાણી જાય છે કે આ મારો પુત્ર છે છતાં એ જોણતા નથી. અને પુત્ર સર્વ પ્રકારે-પિતાને મારવા પ્રયત્ન કરે છે. તેના બળ અને

પરાક્રમેથી પિતાને સંતોષ થાય છે. એક રથને તો ભીમને પોતાનો પક્ષ ખરેખર બળવાન થતો લાગે છે. તથા દહી દે છે કે હે દુર્યોધન, તારો શત્રુપક્ષ બળવાન થાય છે. તું તારું રક્ષણ કર. બીજી બાજુ પુત્રપક્ષે સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તે પોતાના પિતા સાથે લડી રહ્યો છે તેનો તેને સહેજ પશુ ખ્યાલ નથી.

આ મુદ્દા દરમિયાન તખ્તા પર આવવું પાછી અને માયાપાંડના બંધનની વાત નોંધપાત્ર છે. અહીં એક ક્ષતિ જેવું લાગીપ છે. ભીમ મધ્યમ તરીકે પોતાની ઓળખાણ અનેક રીતે આપે છે અને તે સાંભળીને વૃદ્ધ ધાંજલ્ય મોટેથી બોલી જાડે છે કે સાચે જ આ પાંડવ મધ્યમ (મંડીમ) આપણને મૃત્યુના ગર્વમાંથી મુક્ત કરવા માટે અહીં આવીને બેઠો છે. આ શ્લોક અવારં કે બાલ્યવત્ત તરીકે કહેવાયો નથી. એટલે સ્વીકારવું પડે કે સદુએ તે સાંભળ્યો છે. તો પછી તે ધટોત્કચે પશુ સાંભળ્યો જ હોવો જોઈએ અને જો ધટોત્કચે પશુ એ સાંભળ્યો હોય તો તેને આ પોતાનો પિતા પાંડવમધ્યમ ભીમસેન છે તેવો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ પણ તેવો ઠાઈ ખ્યાલ ધટોત્કચને આવ્યો હોય તેવું અહીં દર્શાવ્યું નથી અને વ્યૂહ કેમ ન ગણી શકાય? પણ બાસમાં આવું ઘણું અજ્ઞાની લેવું પડે છે. અથવા અપવાદ એવું નાટ્યસૂત્રન રહી ગયું હશે અમ માનવું પડે.

બીજો એક અંગુલિનિર્દેશ. ભીમના આગમન પહેલાં થોડી વ્થાનાકાની બાદ ધાંજલ્યકુટુંબ મધ્યમ પુત્રને બાકીના કુટુંબના સભ્ય માટે જવા દેવા અનિચ્છાએ તૈયાર થાય છે અહીં ધટોત્કચ આખા કુટુંબને મારી નાખવા તૈયાર થતો નથી. પરંતુ કેવળ માતાની આજ્ઞાને

૮. મોઃ મુયોપવ । વપેતે તે ઇતુપષઃ । જરતછો મેવ ।

૯. મધ્યમમિતિ હંપ્રોક્તે નૂત પાન્દવમવ્યય ।

• યસ્માન્ મોકુટ્વિદ્યાપાતો દર્શન્યુવોરિવોત્પત્તઃ ॥—૧૦

માન આપવા ખાતર આ 'અકૃત્ય' કરવા તે તૈયાર થયો છે ૧૦ ફક્ત તે જ્યારે બ્રાહ્મણ બિલકુલ ઘસીને ના પાડે છે ત્યારે થોડો ડર બતાવવા માટે કહે છે કે, હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તું માગવામાં આવે છતાં એક પુત્રને નહિ આપે તો ક્ષણમાત્રમાં સકુટુબ વિનાશને પામીશ ૧૧ અહીં તેનો હેતુ આખા કુટુબને મારી નાખવાનો નથી પરંતુ કેવળ પોતાની માતાના બાહાર માટે એક પુત્ર મેળવવા થોડો દમ બીડાવવાની તેની નેમ છે અને એક પુત્ર મળવાનું નક્કી થતાં તે બાકીનાને છોડી દે છે આમ રમખાંડ જોઈ શકાય છે કે ઘટોત્કચ આખા કુટુબને મારી નાખવા માટે નહિ પણ કેવળ માતાની આરાધી ફક્ત એક પુત્રને લઈ જવા ઇચ્છે છે પણ પેલો જદ્દ બ્રાહ્મણ બીમને ફરિયાદ કરતી વખતે કહે છે કે મને મારા પુત્રો અને પત્ની સાથે મારી નાખવા માટે આ રાક્ષસ ઘસી આવે છે ૧૨ આ ખરેખર ઘટોત્કચના પાત્રને ઘોર અન્યાય ન કહેવાય ? તેણે બ્રાહ્મણના સમગ્ર કુટુબને મારી નાખવાની કલ્પના પણ કરી નથી અહીં આવા વર્ણનમાં ભાસની ખેદરકારી જણાય છે એમ કબૂલવું રહ્યું

તૃતીય-દશ્ય

આ નાટકનું અન્ય કરતાં સરખોમણીમાં નાનું છતાં વધુ મહત્ત્વનું દશ્ય ૬ નાટકનું શીર્ષક જોનો નિર્દેશ કરે છે તે મધ્યમ એટલે બીમના હિડિમ્બા સાથેના મિનનનું દશ્ય અહીં રજૂ થયું છે બીમને પૂર્વશરત મુજબ ઘટોત્કચ પોતાની પાછળ પાછળ પોતાની માતાના નિવાસસ્થાન નજીક લાવી બહાર જોડો રાખે છે

૧૦ અર્કાર્યમેતચ મયાચ કાર્ય

માતૃનિયોગાદપનીય શઙ્કામ્—૧-બ

૧૧ યચર્ચિતો દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પુત્રમેક ન મુચસિ ।

સકુટુમ્બ સળેનૈવ વિનાશમુપયાસ્યસિ ॥—૧૪

૧૨ સસુતપરિજનં મો ! હન્તુકામોમ્યુપૈતિ ॥—૧૨-બ

અને પોતે માતાને નિવેદન કરવા બળ છે. તે માતાને જણાવે છે કે તેના આહાર માટે તે એક માણસને લાવ્યો છે. માતા બહાર આવી આથીવાદ આપી વિગત પૂછે છે અને બન્ને વચ્ચે વાર્તાલાપ માટે છે :

હિડિમ્બા-કેવો માણસ લાવ્યો છું ?

ધટોત્કચ-માતા, કેવળ વાણીથી-કહેવામાં જ માણસ, વીર્યથી નહિ.

હિડિમ્બા-શુ આહાર છે ?

ધટોત્કચ-આહાર નથી.

હિડિમ્બા-અથવા ધરડો છે ?

ધટોત્કચ-ધરડો નથી.

હિડિમ્બા-શુ બાળક છે ?

ધટોત્કચ-બાળક નથી

હિડિમ્બા-જો એમ હોય તો હું તેને જોઈશ.

અને ભીમને જોઈને હિડિમ્બા ધટોત્કચને પૂછે છે કે શું તું આ માણસ લાવ્યો ? (ક્રિમેય માનુષ્યઃ આવીતઃ ?) ધટોત્કચને આશ્ચર્ય થાય છે. આ તો આપણું દેવત છે એમ કહી હિડિમ્બા ધટોત્કચને ખાતરી કરાવવા ભીમની નજીક જઈ કહે છે : જલ્પ માણસ !

ભીમને આ બધાથી આશ્ચર્ય થાય છે તેની અને હિડિમ્બાની વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ નોંધપાત્ર છે ૧૨

ભીમસેન-.....

હિડિમ્બા આ શું છે ?

હિડિમ્બા-(અનમી) એ તો આમ છે.

ભીમસેન-તું જાતથી રક્ષણી છે, આચાર્યી નહિ

૧૧ મીમસેન :-.....

હિડિમ્બે ! કિમિદમ્ ।

હિડિમ્બા :- (અર્થે) દેવતમિત્ર ।

મીમસેન :- અસ્તા વાતહી, ન સમુદાચારે ।

માતો હવે ઘટોત્કચને પોતાના પિતાને પ્રણામ કરવાનું કહે છે. તે પોતાના અતીનમાં થયેલા અપરાધની માફી માગે છે. ભીમ, તે તો પહેલેથી જ માફ કરેલ છે એમ કહીને ભેટે છે, અને આશીર્વાદ આપે છે. બ્રાહ્મણ કેશવદાસને સહુ વંદન કરી વિદાય આપે છે અને ભરતવાક્યથી નાટકનો અંત આવે છે.

જેનો અંત સારો એવું સપણું સારું એ નિયમ મુજબ આ નાટક સુખાંત બને છે. ભીમ અને દિડિમ્બાનું મિલન થોડાં લેખકે ઉપવાસના પારથુની વાત અને બ્રાહ્મણ કુટુંબની કથા કહેવી છે અને મધુર સંવાદોમાં, મધુર વાતાવરણમાં મધુર અંત થેળીયો છે. અહીં અલિલમ્ મધુરમ્ એમ કહી શકાય. દિડિમ્બા અને ભીમનાં મિલનમાં મુગ્ધશ્ચારનું મધુરું આયોજન છે. જ્યારે ઘટોત્કચ અને ભીમની ઓળખાણ અદ્ભુત રસને દર્શાવે છે.

મધ્યમવ્યાયોગનું મૂળ

ભાસના મહાભારતની કથાને આધારે રચાયેલા નાટકોમાં મધ્યમ-વ્યાયોગનું સ્થાન છે. ઘટોત્કચ, ભીમસેન અને દિડિમ્બા આ ત્રણ મુખ્ય પાત્રો છે. મહાભારતની કથાનાં પાત્રો છે. આ નાટકના કથાનકના મૂળ તરીકે વિદ્વાનો ત્રણ સ્થળોને ગણાવે છે :

- (૧) મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલ દિડિમ્બવધપર્વ
- (૨) મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલ બલ્લવધપર્વ
- (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણાન્તરગત ચનઃરોપનું આખ્યાન

મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલાં દિડિમ્બવધપર્વમાં આપણને દિડિમ્બાનો પ્રથમ પરિચય મળે છે. તે દિડિમ્બનામના રાક્ષસની બહેન છે. આ રાક્ષસને મનુષ્યની ગંધ આવે છે એટલે તે પોતાની બહેનને તપાસ કરવા મોકલે છે. વનમાં તપાસ કરતાં દિડિમ્બા સૂતેલા કુંતા તેમજ ચાર પાંડવોને અને તેઓની ચોક્કી કરતાં ભીમસેનને દેખે

છે. અને જીમના તરફ તે આકર્ષાવાથી, સુંદરીનું રૂપ લઈ જીમ પ્રાપ્ત
આવે છે. જીજી બાળુ ધાર્યા કરતાં વધુ વાર થતાં હિડિમ્બા રાક્ષસ બને
આવે છે અને જીમને અને પોતાની બહેનને જોઈને ગુસ્સે થઈ બંનેને
મારી નાખવાની ધમકી આપે છે. જીમ હિડિમ્બાનો વધ કરે છે.
અને અંતે હિડિમ્બા સાથે લગ્ન કરે છે અને તેને ઘટોત્કચ નામનો
પુત્ર થાય છે. આ પુત્ર મહાભારતના યુધ્ધમાં કર્ણને ધન્દ્રે આપેલી
શક્તિ દ્વારા હણાય છે.

હિડિમ્બવધપર્વ પછી આવતા બકવધપર્વની કથા મુજબ કુંતા
એકવાર રુદન કરતા બ્રાહ્મણ કુટુંબને સાંભળે છે. નગરનું રક્ષણ બક
નામના અસુરે કર્યું હોવાથી તેને અમુક ખોરાક અને એક માણસ
વારાંદરતી મોકલાવવો એવું નક્કી થયું હોય છે. આ વખતે આ
બ્રાહ્મણ કુટુંબનો વારો હોય છે. તેથી પહેલાં કુંભ સાથે બ્રાહ્મણ જવા
તૈયાર થાય છે. પછી અનેક દલીલો બાદ તેની પેત્રી જવા તૈયાર
થાય છે. આ માતા-પિતાનો વિવાદ સાંભળી પુત્રી જવાની તૈયારી
બતાવે છે. કુંતા આ બધું સાંભળ્યા પછી ત્યાં આવીને જીમને મોકલ-
વાનું સૂચન કરે છે અને અંતે જીમ જઈને તે બક રાક્ષસનો વધ
કરે છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં યજુર્વેદનું આખ્યાન આવે છે. તેમાં અંજ-
ગર્ત નામનો બ્રાહ્મણ પોતાના ત્રણ પુત્રોમાંથી મધ્યમ પુત્રનું વેચાણ
કરે છે. પિતા મોટા પુત્રને વહાલો કરે છે અને માતા કનિષ્ઠ પુત્રને
આપતી નથી. આથી દ્રવ્યને ખાતર અંજગર્ત મધ્યમ પુત્રને વેચે છે.

આ ત્રણે રચે કથાનકના ચોડા-વાણાતાણા વેરાયેલા મળે છે.
હિડિમ્બા જીમ અને ઘટોત્કચનું પાત્ર અથમકથામાં મળે છે. તેથી વધુ
કંઈ મળતું નથી. કુટુંબને જ્યાવવા મટિ બ્રાહ્મણ કુટુંબના સભ્યોમાં
ને અદમહમિકા છે તે બકવધના પ્રસંગ સાથે સરખાવી રાકાય. જ્યારે
પિતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનો પક્ષ કરે અને માતા કનિષ્ઠને વહાલો કરે, પરિણામે

મધ્યમ માતાપિતા તરફથી સરખામણીમાં ઓછો પ્રેમ મેળવે છે એટલેા કયાંય શ્વન:રોપના આખ્યાનને મળતો આવે છે બાકી આ કથાનકોનું અને મધ્યમઆયોગનું ઘણી ઘણી બાજતમાં સામ્ય નથી.

કવિકૃત પરિવર્તન

(૧) મૂળ મહાભારતમાં ઘટોત્કચના જન્મ પછી હિડિમ્બા અને સીમને ફરી વનમાં મળતાં દર્શાવ્યાં જ નથી. જ્યારે તેઓનું પુન-જન્મ પછીનું પુનર્મિલન એ આ નાટકનું મુખ્ય કથાનક (Central Theme) છે.

(૨) પિતા અને પુત્રનું મિલન સમયે થતું મુદ્દ કવિએ કેવળ ક'પનાથી જ વર્ણવ્યું છે

(૩) બ્રાહ્મણની કથાને મૂળ કથાના અવતરણ કાળે અવાન્તર કથારૂપે કવિએ રજૂ કરી છે

(૪) બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં કુટુંબના રક્ષણ માટે દરેક સભ્યની સ્વાર્પણની તૈયારી કવિની મૌલિક કલ્પનાનું પરિણામ છે. અક્ષયત આતો થોડો અણસારો બકવધપર્વમાં છે ખરો

(૫) બ્રાહ્મણની કથા દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના સામાજિક મોભા અને મહત્વની વાત કવિની જ રજૂઆત છે

(૬) ઘટોત્કચના પાત્રમાં લેખકે તેના વર્ણન અને વર્તનમાં, દેખાવ અને દિલમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કર્યા છે હા ત.

(જ) મહાભારત મુજબ તેનું માથું ઘડાની માફક તદ્દન બોહું-વાળ વિનાનું છે^૧ જ્યારે ભાસે તેના મસ્તક પર પીળા, લાંબા કેશ વર્ણવ્યા છે^૨

૧. ઘટો દાસ્યોત્કચ (દ અસ્ય ઇત્કચ.) ઇતિ માતા તે પ્રત્યમાવત ।

અબ્રવીતેન નામાસ્ય ઘટોત્કચ ઇતિ સ્મ હ ।

૨ તદ્દનરવિકરપ્રકીર્ણકેસો ।-૪

કનકકપિશકેયઃ ।-૫

વીરવિમ્લિતકેયઃ ।-૨૬

(ન) રક્ષસ' હોવા છતાં' બ્રાહ્મણો તરફ દયાવાળો, તેઓનું પૃથ્વી પર મદત્વ સમજનારો અને માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો રહ્યાં છે.

(હ) માતાની આજ્ઞાનું તે ચન્દ્રસઃ પાલન કરતો હોવા છતાં માણસને મારવા હર્ષ જવો એ 'ઋક્ષ' છે એમ તે સ્પષ્ટ સમજે છે. ટૂંકમાં તેના પાત્રમાં માનવીય ગુણોનો અધારોપ સફળતાપૂર્વક લેખકે કર્યો છે.

(ડ) દિગ્ગિખાના પાત્રમાં લેખકે માનવસ્ત્રીસદૃશ બાવેનો અધારોપ કર્યો છે. તેની પતિભિક્ષન માટેની યુક્તિ તેના હૃદયગત કેમળ બાવેની અભિવ્યક્તિ છે. આથી તો અતે લીમ તેને નિસિધી જ રક્ષસી ગણે છે, આચારથી નહિ *

(દ) બીજી બાજુ યનઃશેષના આખ્યાન સાથે સરખાવતાં અનેક બાબતમાં આ નારક જુદું તરી આવે છે

(ધ) ત્યાં પુત્રનો વિક્રમ મોભથી થયો છે, જ્યારે બદો' પુત્રને' આખા કુટુંબના રક્ષણ માટે ત્યજવો પડ્યો છે સર્વનાશ આવી પડતાં કંઈકે ત્યજી બાકીનું બચાવવાનો સંતોષ છે.

(ઞ) ત્યં બ્રાહ્મણપુત્રનો વિક્રમ તેની ઇચ્છા જળવા વિના જ થયો છે. જ્યારે બદો' બ્રાહ્મણમધ્યમ પોતાના કુટુંબના રક્ષણ માટે સ્વેચ્છાએ સદીઠ થવા જાય છે.

(ટ) ત્યાં બ્રાહ્મણ બાગદને વડુબને ભોગ આપવા માટે પૈસા આપી ખરીદવામાં આવે છે. બદો' તો માતાના ઉપરાસના પારખા માટે પટોત્કચ કર્ષે પણ મુલ્ય આપ્યા વિના જગપૂર્વક સર્પ જાય છે. આ અને બીજા કેટલાક બેદના મુદ્દા દર્શાવ્યા છે

૧. અઘાર્યમેજઞ મરાઠકાર્યે માનુર્મિદાનાદપ્તીઞ શાસ્ત્રા ૧-૪

૪. મીમહેન-આજ્ઞા રાણી, જ હમુરાચાર્ય :

આમ ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા પરથી, જણાય છે કે ભાસે મહા ભારતનાં પાત્રો પસંદ કરીને અને કોઈ કથા-દેવકથાભાષી એકાદ બે વિચારોને ગોઠવીને મધ્યમ-આયોગની રચના કરી છે આ નાટકની રચનામાં લેખકની સમક્ષ આઠણીનું તત્કાલીન સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન વર્ણુવાની વૃત્તિ અને કુટુંબનો રક્ષણ કાળે 'ઓત્તમસંમર્ષણ' કરવાની મનોવૃત્તિને સખળ રીતે રજૂ કરવાનો આદર્શ હોય તેમ સાગ્યા વિના રહેતું નથી અને તેમ કરવામાં લેખક મેદાન આરી ગયા છે એમ કહી શકાય.

ભાસના આ અને અન્ય મહાકાવ્યોને આધારે રચાયેલા નાટકોના અનુશીલન પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભાસને 'કાચેર ઉવેક્ષિત' પાત્રોના ઉદ્ધતીકરણ (Sublimation of Ignored Character) મા ખૂબ રસ છે. 'ધટાત્કય' કે હિડિમ્બાના પાત્રોને વ્યાપ્તિ જોટલું મહત્વ કે માન નથી આપ્યા તેથી વધુ મહત્વ અને માન ભાસે આપ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ માનવીય ભાવનાના લબ્ધ રૂપેરી રંગે રંગીને તે બંને પાત્રોને અહીં વધુ ઊજળા રજૂ કરવામાં ભાસે પોતાની કલ્પનાનો પ્રવાહ રેલાવ્યો છે.

મધ્યમઆયોગ : શીર્ષક

મધ્યમ-આયોગના શીર્ષકને ત્રણ રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે

(૧) મધ્યમમધિકૃત્ય કૃતો વ્યાયોગસંજ્ઞો નાટ્યપ્રકાર મધ્યમ એટલે ભીમને આધારે રચવામાં આવેલ વ્યાયોગ નામનો નાટ્યપ્રકાર, મધ્યમ એટલે ભીમસેન પાંચ પાડવો તેમાં આમાં તો ગણુતા અર્જુન બરાબર મધ્યમ એટલે વયોદ કહેવાય અને વેણીસ હાર નાટકમાં અર્જુન પોતાને મધ્યમ તરીકે ઓળખાવે છે. ૨૧ પુણ્ય ભાસ ફેવળ કુતાના ત્રણ પુત્રોને લક્ષ્મી રાખીને ભીમને મધ્યમ ગણુતા જણાય છે. ૫ ચરણમાં

તે ભીમને માટે અભિગમ્યુને મધ્યમસ્તાતઃ શબ્દ યોજ્યતો બતાવે છે. અને આ નાટકમાં ભીમ પોતે આઠ રીતે મધ્યમ છે એવું દર્શાવે છે.^૨ વળી ભગવદાનપર્વમાં કુન્તી પણ ભીમને મધ્યમ કહે છે.^૩ આ મધ્યમ એટલે પાંડવમધ્યમ ભીમને અનુલક્ષીને જે વ્યાયોગની રચના થઈ તે મધ્યમવ્યાયોગ.(વ્યાયોગની વિસ્તૃત ચર્ચા 'નાટ્યપ્રકાર'માં હવે પછી થશે.)

(૨) મધ્યમ(મીમ)સ્ય દ્વિઙિમ્બયા સદ્ વ્યાયોગઃ (વિ + આ + યોગઃ = વિશેષણ સંયોગઃ)

વ્યાયોગ શબ્દને રૂપકના એક પ્રકાર તરીકે ન લેતાં કેવળ વ્યુત્પત્તિના અર્થમાં લઈએ તો તેનો અર્થ વિશિષ્ટ રીતે મિશ્રન એવો થાય. અને એ રીતે જોઈએ તો નાટકના અંતે ભીમ અને દિડિમ્બાનું મિશ્રન થતું દર્શાવ્યું છે. આથી ભીમનું દિડિમ્બા સાથેનું વિશિષ્ટ પ્રકારે મિશ્રન એવો અર્થ પણ ધરાવી શકાય.

(૩) મધ્યમો (મીમો) બ્રાહ્મણકુમારણ વ્યાયુગ્યતે અસ્મિન્ હતિ નાટકમ્ ।

જ્યાં એ મધ્યમ-એક પાંડવમધ્યમ ભીમ અને બીજો બ્રાહ્મણ કુમાર મધ્યમ-મજે છે તે નાટક. અહીં મુખ્ય કથાનક અને બીજું કથાનક-ભીમની વાત અને બ્રાહ્મણ કુટુંબની વાત-એમ બંનેને સીધાંઈમાં સમાવી

૨. મધ્યમોઽદમવપ્પાનામુસ્થિષ્ઠાનાં ચ મધ્યમઃ ।

મધ્યમોઽદં ધિની મદ બ્રાતૃનામપિ મધ્યમઃ ॥

+

+

+

મધ્યમઃ પશ્ચભૂતાનાં પાર્થિવાનાં ચ મધ્યમઃ ।

મયે ચ મધ્યમો ભોકે સર્વેશ્વરેષુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮-૨૯

૩. તં મમાવદ્ય વાળ્મેય કવમય વૃદ્ધોદરઃ ।

આત્મે પરિવદ્ધુઃ ઇ મધ્યમઃ પાન્દવો વતી । મદા. ૫-૬૦-૩૭

લેવાયા છે. આથી ડૉ. પુસાલકર ઉપર મુજબના ત્રણે અર્થો આપ્યા પછી છેલ્લાને સ્વીકારે છે.૪

પરંપરા આને વ્યાયોગ સ્વીકારે છે અને તેમાં વ્યાયોગનાં બધાં લક્ષણો પશુ ધટે છે. આ રીતે જોતાં પહેલી સમજૂતી વધુ બંધબેસતી જણાય છે.

મધ્યમવ્યાયોગ : નાટ્યપ્રકાર

સંસ્કૃતમાં નાટકનાં પર્વાંયરૂપે રૂપક શબ્દ વપરાય છે. આ ૩૫૦ને દશ્ય કાવ્ય કહેવામાં આવે છે અને તેના દસ પ્રકારો છે. તેમાં નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, વ્યાયોગ, સમવકાર, ડીમ, ઇહામૃગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે આમાં મધ્યમવ્યાયોગને કયો પ્રકાર ગણવો ?

પ્રા. ડોલરરાય માંકડ મધ્યમવ્યાયોગને ઇહામૃગ ગણે છે ? ઇહામૃગની વ્યાખ્યા જોતા જણાય છે કે આ મધ્યમવ્યાયોગમાં તેનાં બધાં લક્ષણો જેસી શકે તેમ નથી પણ જો વિવેકથી અનુશીલન કરવામાં આવે તો “અહીં” વ્યાયોગનાં બધાં લક્ષણો ધટી શકે છે વ્યાયોગનાં લક્ષણો દશરૂપક ?

૪ The last interpretation meaning “the work where two Madhyamas are brought to gather” appears to be better

A. D. Pusalkar. Bhasa study P. 201

૧. જુઓ : Types of Sanskrit Drama P. 59-61

૨. કયાતૈતિવૃત્તો વ્યાયોગઃ ક્યાતોદત્તનરાશ્રયઃ ।

હીનોગર્ભવિમર્શમ્બિયા વીક્ષા સ્યુર્ધિમવત્સરાઃ ॥

અસ્ત્રીનિમિત્તસંગ્રામો,.....

દશરૂપક ૩-૧૦-૧૧

સાહિત્યદર્પણુએ વગેરેમાં આપ્યા છે તે મુજબ નીચેનાં છે.

(૧) વ્યાયોગમાં 'નાયક પ્રખ્યાત ધીરોદ્ધત અને રાજર્ષિ' (ક્ષત્રિય) કે દિવ્ય હોવો જોઈએ

(૨) સ્ત્રીપાત્રો અદ્ય અને પુરુષપાત્રો બદ્ધ હોવાં જોઈએ.

(૩) તેમાં કથાનક પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ.

(૪) તે એક અકતું હોવું જોઈએ

(૫) તેમાં સુદ્ધ હોય પણ સ્ત્રીના કારણે થયેયુ ન હોયુ જોઈએ, પણ બીજા કોઈ કારણથી થયેયુ જોઈએ

(૬) તેમાં ગર્ભ અને વિમર્શ સહિ ન હોવી જોઈએ

(૭) હાસ્ય, શૃંગાર અને શાંત સિવાયનો કોઈ ગ્સ મુખ્ય જોઈએ.

આ લક્ષણો મધ્યમવ્યાયોગમાં ધરાવના જણાય છે કે તેનો નાયક આમસેન ક્ષત્રિય છે કેવળ એ જ સ્ત્રીપાત્રો છે અને આખુ નાટક કંઈ એક અકતું છે અહીં ભીમ અને ધટોત્કચનુ સુદ્ધ છે પણ તે કોઈ સ્ત્રી ખાતર નથી અને અહીં હાસ્ય કે શૃંગાર એ મુખ્ય ગ્સ નથી પણ વીર રમ મુખ્ય છે આમ વ્યાયોગના લક્ષણો અહીં અપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે વળી નાટકના નામમાં પણ લેખકે વ્યાયોગ શબ્દ જોડ્યો જ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ મધ્યમવ્યાયોગ એ વ્યાયોગ નામનો રૂપકનો એક પ્રકાર છે

૩ હ્યનેતિવૃત્તો વ્યાયોગ સ્વત્વસ્ત્રીજનસયુત ।

હીનો મર્મવિમશઙ્ખ્યા મરૈર્બુદ્ધિમિરાગ્રિત ॥

एकाङ्कश्च मरेदस्त्रોनिमित्तसमयौदय ।

कैशिकीवृत्तिरहित प्रख्यातस्तत्र नायक ॥

राजर्षिरय दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च स. ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽप्राप्तिनो रसा ॥

સાહિત્યદર્પણુ ૧-૨૩૧-૩૩

મધ્યમવ્યાયોગમાં પાત્રાલેખન

મધ્યમવ્યાયોગમાં લીમ, ઘટોત્કચ, દ્વિડિમ્બા, વૃદ્ધ કેશવદાસ, વૃદ્ધા આહણી અને તેમના ત્રણ પુત્રો—આમ કુલે આઠ પાત્રો છે. નાટકીય મહત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં દરેક પાત્રનું આગવું વ્યક્તિત્વ છતું થયા વિના રહેતું નથી. પ્રખ્યાત પાત્રોના આલેખનમાં ભાસે જોઈતા સુધારા કર્યા છે. ખરું જોતાં તે આ નાટકનું સંપૂર્ણ કથાનક જ મૌલિક છે. તેથી વૃદ્ધ આહણી—આહણી તથા તેમના પુત્રો પણ ભાસની કલ્પનાનાં જ પ્રસૂનો છે.

લીમ : નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ જોતાં લીમનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. ઘટોત્કચ જ્યારે મધ્યમ આહણીપુત્રને સીધા આવવા બૂમો મારે છે ત્યારે લીમ પોતાને—મધ્યમ પાંડવપુત્રને બોલાવવામાં આવે છે, એમ માની ઘટોત્કચ સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેને જોતાં જ ઘટોત્કચને જાણે કોઈ બંધનું આગમન થયું હોય તેમ લાગે છે. તેની આકૃતિ પણ ભવ્ય તથા પ્રભાવશાળી છે.^૧ પરંતુ તેના આ શારીરિક બળે તેના હૃદયપક્ષને કુંઠિત નથી બનાવ્યું. દક્ષિત તથા સંત્રસ્ત ભોઠો તેના હૃદયને પરિદ્રાવિત કરી શકે છે. વૃદ્ધ આહણીની સહાયની માગણીને તે સહર્ષ સ્વીકારી લે છે, અને મધ્યમ આહણીપુત્રની બહ્લીમાં રાક્ષસ-પુત્ર સાથે જવા પણ તૈયાર થાય છે. પરંતુ વાસુ જેવો દુર્નિર્ગંધી અને અત્યંત તાકાતથી સુક્ત એવો લીમ કોઈનો દોરાવ્યો દોરાવાય ? ઘટોત્કચની તાકાત હોય, તો તે સ્વયં એને બળાત્કારથી લઈ જાય. બાહુ-યુદ્ધમાં જેને કદી પરિજેદ થતો નથી, એવા લીમે ભય શું છે, એ તો

૧. સિદ્ધાકૃતિઃ કનકતાલસમાનચાહુ—

મધ્યે તનુર્ગચ્છપસચ્ચિલિપ્તપદ્મઃ ।

વિષ્ણુર્મવેદ્ વિઠ્ઠલિતામ્બુજપત્રનેત્રો

નેત્રે મમાહરતિ ચન્દ્રુરિવાગ્તોડયમ્ ॥ —૨૭

કદી જાણ્યું નથી ૨ ઘટોત્કચની સર્વે રાક્ષસી શક્તિઓનો—તે સખળ પ્રતિકાર કરે છે. ઘટોત્કચ પોતાનો પુત્ર છે તેવી ખાતરી થયા પછી તેની પીરતા જોઈ દુર્યોધનનો શત્રુપક્ષ અર્થાત્ પાંડવપક્ષ જોસવર થતો જાય છે, એ જાણી તે અત્યંત આનંદ અનુભવે છે.^૩

આમ નાટકની સંપૂર્ણ મહત્વની ક્રિયાઓનો—ઘટનાઓનો નિયંતા ઘટોત્કચ હોવા છતાં, ભાસ ભીમસેનનું અત્યંત પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ચિત્રિત કરવામાં પૂર્ણપણે સફળ નીવડ્યા છે મહાભારતના ચિરપરિચિત ભીમની ઉપર જ અહીં થોડો વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ઘટોત્કચ : જ્યારે ઘટોત્કચના પાત્રાલેખનમાં નાટ્યકારે ઘણો ફેરફાર કર્યો છે. રાક્ષસીપુત્ર હોવા છતાં તેના પિતા તો એક માનવ છે, તેથી માનવીય સંવેદનો પણ તેના હૃદયમાં અનુભવાય છે. નિરપરાધ બ્રાહ્મણ કુટુંબને કષ્ટ દેતાં સ્વયં તેને પણ ગ્તાનિ તો અવશ્ય થાય છે. તે એ પણ જાણે છે કે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પૂજ્યતમ હોય છે. તો પણ માતાની આજ્ઞાને માન આપીને તે અકાર્યને આચરવા ઉદ્યત થયો છે ૪ મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રને કારણે તેની માતાના આહારની વેળ વધી જાય છે, તેથી તે માતૃમકિતને કારણે વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ઇશ્વની ભતિરાક્ષસં જાણ તે વચનમ્ । એ ટકારને કારણે તે નમ્ર બની જઈ ક્ષમા માગે છે, અને તેના આવા વર્તાવને કેવળ સ્વભાવદોષ જ ગણાવે છે. ઘટોત્કચનો શારીરિક દેખાવ પણ આકર્ષક છે. તેના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી ભીમ પ્રથમ દર્શને જ તેના તરફ આકૃષ્ટ થાય છે.^૫

૨. જુઓ: શશામિ સત્યેન મયં ન જાને—૪૧

૩. જુઓ: મુયોપન । વર્ધિતે તે શત્રુવશઃ ।

૪. અઘાર્યમેતત્ત્વ મયાય કાર્યં

માતુર્નિયોગાદપનીય શઙ્કામ્ ।-૧

વિદ્વાસ્યઃ વિદ્વદંત્રો મપુનિમનયનઃ સ્તિગ્ધગમ્મીરક્ષ્ઠો

શત્રુમ્: રથેનનાષો દ્વિરદપતિહનુર્શીપ્તવિશ્લિષ્ટકેશઃ ।

ધ્યુદારા વજ્રમખ્યો ગજદ્વયમગતિભ્રમ્મીનાંસકાદુઃ

મુદ્યજં રાક્ષસીશ્ચો વિપુલચલયુગો ભોક્તૃત્વસ્ય પુત્રઃ ૧૧-૨૬

તેનો કંઠસ્વર ધનંજયના જોવો છે. દર્પમાં તે અભિમન્યુથી જરા પણ
ઝતરે એવો નથી. પાંચે પાંડવોનો કોઈ ને કોઈ ગુણ તેણે ચોરી લીધો
હોય,^૬ એમ ભીમને લાગે છે.

ભીમ તેની તાકાતની પરીક્ષા કરવા જ જાણે તેના પિતાને ઉતારી
પાડે છે. તેથી તો તે ભીમની સાથે મુદ્દ કરવા સુધી તૈયાર થઈ જાય
છે. આમ, ઘટોત્કચના પાત્રમાં વીરતા, દૃઢતા, કર્તવ્યપરાયણતા આદિ
માનવીય ગુણો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

હિડિમ્બા : હિડિમ્બાનું ચિરકલ્પિત રૂપ અત્યંત ભયાનક તથા
અમાનવીય છે. પણ અહીં તેનું વાસ્તવિક રૂપ અત્યંત સરળ અને
માનવીય છે. ખડું પૂછો તો તે કોઈ મનુષ્યનું ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતી જ
નહોતી. પણ શતકુંભ નામક યજ્ઞમાં હાજરી આપવા પાંડવો મહર્ષિ
ધૌમ્યના આશ્રમમાં ગયા છે અને ભીમ આશ્રમની પરિપાલના માટે ત્યાં
જ છે એવી ખબર મળતાં તે ભીમના દર્શનની ઇચ્છાથી આવું પદ-
ચન્ન યોજવા પ્રેરાય છે. કોઈ માણસનું ભક્ષણ કરવાની રાક્ષસી ઇચ્છા
તેની હતી જ નહીં, એ સ્પષ્ટ છે. ભીમ તેને માટે ખડું જ કહે છે
કે તે કેવળ જન્મથી જ રાક્ષસી છે, વર્તનથી નહીં.^૭

કેશવદાસ : કેશવદાસમાં એક સાચા પિતા અને સદાચારી
આભણના દર્શન થાય છે. વનમાં અયાનક આવી પડેલી
મુશ્કેલીથી તે પ્રથમ તો ભયભીત જની જાય છે, પરંતુ
પાછળથી સ્વઅભિદાનથી પણ પોતાના પરિવારનું રક્ષણ કરવા પ્રેરાય છે.

૬. भ्रातॄणां मम सर्वेषां कोऽयं मे गुणतस्करः । -૩૫-અ

૭. जात्या राक्षसी, नै समुदाचारेण । - ૩૬-અ

ભાસે મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રનું ચરિત્ર જોઈશું, કારુણ્યપૂર્ણ અંકિત કર્યું છે, તેટલું બીજા કોઈનું નહીં. જંભે ભાઈઓમાં માતા નાનાને અને પિતા મોટા પુત્રને પ્યાર કરે. વડીલોમાં અગ્રિય એવો તે કોને પ્રિય થાય ? મૃત્યુને. કહાય તેના માટે તો આત્મજ્ઞિદાન જ નિર્મિત થયું છે ને ! છતાં તેના મુખ પર વિદાહની નાનીશી રેખા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સ્વરૂપ પણ આકારવિભ્રમ બક્ષિત થતો નથી. તે સહૃદય મૃત્યુના મુખમાં જવા તૈયાર થાય છે, પોતાનાં માતા-પિતા તથા ભાઈઓના પ્રાણ બચાવવા માટે.

અન્ય જે બ્રાહ્મણપુત્રો તથા વૃદ્ધા બ્રાહ્મણીનું પણ અસરકારક રીતે પાત્રાલેખન થયું છે.

આમ પાત્રાલેખનની બાબતમાં ભાસે કૌશલની સાથે વૈવિધ્યનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં છે. ભાસનાં પાત્રોની સૌથી વધુ વિશેષતા તો એ છે કે તેઓ અત્યંત વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક હોય છે. મધ્યમવ્યાયોગનાં પાત્રો પણ આ દૃષ્ટીકોણને જ પુષ્ટ કરે છે.

મધ્યમવ્યાયોગ કેટલાંક આદર્શો

ડૉ. પુસાલકરનું દૃઢ માનવું છે કે ભાસનાં નાટકોની રચનાનો હેતુ ઉપદેશાત્મક છે. ડોઈ રાજકુમારની સમક્ષ આદર્શોની રજૂઆત કરવા માટે ભાસે નાટકોની રચના કરી હશે? અત્યંત તેઓની આ કલ્પના માટે વાસ્તવિક કારણ મૂળ સંસ્કૃતમાં ભાસ વિશેની ડોઈ દંતકથામાં પણ મળતું નથી. પરંતુ એક હકીકતનો આપણે સ્વીકાર અવશ્ય કરવો રહ્યો કે સંસ્કૃતમાં ‘આનંદને’ ‘સકલપ્રયોજનમૌલિમૂલ’ ગણ્યું હોવા છતાં વાન્તાસ મિત્ર ઉપદેશને અવશ્ય સ્થાન છે.

Art for the life sake ના સિદ્ધાન્તને સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ માન્ય રાખ્યો છે. આ રીતે જોઈએ તો ભાસના મહાભારતના અન્ય નાટકોની સરખામણીમાં મધ્યમવ્યાયોગમાં આડકતરો ઉપદેશ સુંદર રીતે રજૂ થયો છે. તેણે કેટલાક સામાજિક આદર્શોની તરફ સફળતાથી અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. તેનું દર્શન આપણે અહીં વિગતે કરીશું.

પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે પતિ એ જ એનો ધર્મ છે પતિ માટે સર્વસ્વનું અર્પણ-જીવનનું બલિદાન સ્ત્રી માટે ધૃષ્ટ લેખાય ૩

૨. The one-act plays seem to have been written by the poet specially with the purpose of instructing the princes ..P. 185

..we may say in general that they were written by the poet with a view to place certain ideals in life before all the public in general and the princes of his royal patron in perticular—P. 204 Bhasa A Study—A D. Pusalkar.

૨. કાવ્ય યજ્ઞસેડયૈકૃતે જ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સય પરનિર્મૃતયે વાન્તાસમિતતયોપદેશયુજે ।

મગ્નટકૃત કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨

૩. પતિમાત્રધર્મિણી પતિવ્રતેતિ નામ ।

કુટુંબમાં મોટો પુત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાય અને તે માતાપિતાને પણ પ્રિય હોય છે. આથી વડીલ બધું તરફ પોતાની ઇતિહર્તવ્યતાનું લાન હંમેશા નાનાઓએ રાખવું જોઈએ એવું સૂચન મધ્યમની વાણી કરી જાય છે. જ્યારે તેનું વર્તન વડીલો માટે જીવનનું બહિષ્કાર આપીને પણ આનંદ માનવો જોઈએ એવું સૂચન કરે છે.

પિતા આપત્તિમાં આવે ત્યારે મોટો પુત્ર તેને તારે છે^૫ અને પિતાને જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખૂબ જ વહાલો હોય છે. માતાની સાગણી નાના તરફ વધુ ઢગલી રહે છે. અદ્યત્ત આમાંથી એવું સહેજ પણ સૂચન નથી કે મધ્યમ વડીલોને મન અગ્રામણો છે. કારણ, મધ્યમનું જવાનું નક્કી થતાં પિતાનું હૈયાદાટ ડુદન દર્શાવે છે કે તે પણ પિતાને પ્રાથુ સમ પ્યારો છે.

સજ્જનોને મન શરીરના મોહ કરતાં સ્વજનસ્નેહ વધુ હોવો જોઈએ એવું સૂચન મધ્યમની વાત પરથી મળે છે.^૬

મનુષ્યોને માટે માતા એ દેવતાઓની પણ દેવતા છે એ વાત ખીમની પાસે કહેવડાવી છે.^૭ માતાની આશા પિતાની આશા કરતાં પણ મહાન છે અને માતાની આશા અકાર્ય કરવાની હોય તો પણ ઉધામવી નહિ પણ નિઃશંકપણે તે આચરવી જોઈએ આ વાત ઘટોત્કચના વર્તન પરથી સિદ્ધ થાય છે

પ્રજા તરફ કારુણ્યનો અભાવ એ સાચા ક્ષત્રિયનું લક્ષણ નથી.^૮

૪. જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ કુલે લોકે પિતૃનાં ચ મુસંપ્રિયઃ ૧-૧૭

૫. માપ દ દિ પિતા પ્રાપ્તો જ્યેષ્ઠપુત્રેણ તાયંતે -૧૧

૬. મનુસ્નેહાદિ મહતઃ વ્યવસ્નેહસ્તુ કુલંમઃ ૧-૨૦

૭. માતા મિત્ર મનુષ્યાણાં દેવતાનાં ચ દેવતામ્ ૧-૩૦

૮. પ્રજાસુ વીતકારણ્યં મનસૈવાસ્ય કીરતામ્ ૧-૩૧

બ્રાહ્મણો અત્યંત પૂજ્ય છે.૯ તેઓ ઠાઠ પશુ અપરાધ કરે તોય અવધ્ય છે. તેમને મરાય નહિ જ. સદા અને સર્વદા બ્રાહ્મણો પૃથ્વી પર પૂજનીય જ લેખાવા જોઈએ.૧૦ બીજી બાજુ ક્ષત્રિયોએ પોતાના દેહનાં બલિદાન આપીને પણ બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિયોમાં ગર્વ સ્વાભાવિક હોય છે યુદ્ધપ્રિયતા, શરણાગત તરફ વાત્સલ્ય, દીનોનો પક્ષપાત, સાદસ અને અયોગ્ય વર્તન કરનારને દંડ કરવો આ બધા ક્ષત્રિયોના ગુણો હોવા જોઈએ. એવું સ્ત્રયન પાંડવોના ગુણવર્ણનમાંથી મળે છે.૧૧

આવા અનેક આચરણીય આદર્શોનો ઉલ્લેખ ભાસના મધ્યમ-વ્યાયોગમાં મળી આવે છે. તેણે આ આદર્શો ધર્મશાસ્ત્રો માફક 'આમ આચરવા' એવી આજ્ઞા રજૂ કર્યા નથી પણ રામાયણ વાંચનારને લાગે કે રામાદિવદ્ વર્તિતઢ્યમ્ ન રાવણાદિવત્ તેમ અહીં પણ આ આદર્શો તરફ અંગુલિનિર્દેશ માત્ર થયેા છે. અને આથી પ્રિય પત્ની માફક આડકતરો ઉપદેશ આપવામાં આ નાટક સફળ થયું છે એમ કહી શકાય

૯. પૂજ્યતમા. સ્મરુ બ્રાહ્મણાઃ ।

૧૦. જાનામિ સર્વત્ર સદા ॥ નામ દ્વિજોત્તમાઃ પૂજ્યતમાઃ પૃથિવ્યામ્ ।-૯

૧૧. યુદ્ધપ્રિયાશ્ચ શરણાગતવત્સલાશ્ચ

સીનેષુ પક્ષપતિતાઃ શૂરતાહસાશ્ચ ।

एव विधप्रतिमयाकृतिकेष्टितामां

दण्ड. यथार्हमिदधरयितुं समर्थाः ॥-૧૧

મધ્યમવ્યાયોગ : વિહંગાવલોકન

લીમ, દિડિમ્બા અને ઘટોત્કચ નામના ત્રણ પાત્રોને મહાભારત-માંથી પસંદ કરીને લેખકે એક વ્યાયોગ પ્રકારનું રૂપક રજૂ કરવાનો સફળ પ્રયાતન મધ્યમવ્યાયોગમાં કર્યો છે. આ નાટકમાં આવતા પ્રસંગો પૂર્ણપણે કવિની નવનવોન્મેશપૂર્ણ પ્રતિભાનાં પ્રસનો છે. તેને ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી કે તેનો અણુસારો અન્યત્ર પણ નથી.

આમાં લીમ અને દિડિમ્બાના મિલનને દર્શાવતા પ્રસંગ વખતે આવતો સંવાદ ટેટલીક ટીકા-ચર્ચાને પાત્ર થયો છે તે વિસ્તારથી જોઈએ. આ પ્રસંગે સંવાદ નીચે મુજબ થાય છે :

દિડિમ્બા :—જાત, કીદર્યો માનુવઃ આનીતઃ ।

ઘટોત્કચ :—મરતિ ક્વમાત્રેણ માનુવઃ । ન વીર્યેણ ।

દિડિમ્બા :—કિં બ્રાહ્મણઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન બ્રાહ્મણઃ ।

દિડિમ્બા :— જયવા સ્યવિરઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન વૃદ્ધઃ ।

દિડિમ્બા :— કિં ગાલઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન ગાલઃ ।

દિડિમ્બા :— ચયેવં પશ્યામિ તાવદેનમ્ ।

આ પછી બંને લીમ નજીક જાય છે અને ઘટોત્કચને દિડિમ્બા કહે છે કે, ઉન્મત્ત, શુ તું આ માણસને લઈ આવ્યો ? આ પછી એક-બીજાને જોળખે છે અને પછી લીમ દિડિમ્બાને પૂછે છે.

મીમ—..... દિડિમ્બે ચિમિદમ્ ।

દિડિમ્બા—(દર્ને) ભાર્યપુત્ર । શ્વસમિત્ ।

મીમ—આત્મા રાક્ષસી, ન સમુદાચારેણ ।

ટેટલાક આ સંવાદને સંક્ષિપ્ત અને લેખકે બેદરગરીથી લેખેલો માને છે. બીએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દિડિમ્બાએ ‘દર્ને’ શું કહ્યું

હશે ? આનો ઉત્તર બરાબર મળતો નથી. પરિણામે ભીમ જે પ્રશંસાનાં પુષ્પો હિડિમ્બા માટે વેરે છે તે નિર્થક બની જાય છે.

કર્ણેનો ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં જે કાંઈ બની ગયું હોય તેની પુનરુક્તિ દૂર થાય તે માટે અથવા કાંઈ બનવાનું હોય તે દ્રંકમાં બતાવવા માટે થતો હોય છે. અહીં જે બની ગયું તે ભીમ જાણે છે અને ભીમ અને હિડિમ્બાનાં મિલન પછી કાંઈ નવું બન્યું નથી. આથી કર્ણેનો ઉપયોગ અર્થહીન છે. વળી આ પૂર્વેનો સંવાદ પણ નિર્થક છે. હિડિમ્બા એમ પૂછે છે કે શું તે બ્રાહ્મણ છે ? તેનો ઉત્તર ઘટોત્કચ ના પાડે. પછી હિડિમ્બાએ એમ પૂછવું જોઈએ કે શું ક્ષત્રિય છે ? પણ તેવું પૂછવાને બદલે શું તે ધરડો છે ? એવો સવાલ હિડિમ્બા પૂછે છે. આમ આ સંવાદમાં એકસત્રાત્મકતા નથી. માટે આ સંવાદરચના ધણી શિથિલ છે. આવી દલીલો પણ રજૂ થઈ છે.

આ બધી વાતોનું પરિશીલન કરતાં જણાય છે કે નાટકના ખરા હેતુ તરફ લેખકે જે ઝડપથી ગતિ કરી છે તે બરાબર સમજી શકાઈ નથી માટે આવી દલીલો થઈ છે.

હિડિમ્બાએ કર્ણેમાં ભીમને જે કાંઈ બન્યું તે પૂર્વયોજિત હતું અને તે બીજું કાંઈ નહિ પણ ભીમને બોલાવવાનું બહાનું હતું એમ જણાવ્યું હશે. આ વાતને ડૉ. જી કે ભટ્ટ^૧ અને પ્રો. સી. આર. દેવધર^૨ સ્વીકારે છે. હિડિમ્બાને ખબર પડી ગઈ હશે કે ભીમને આશ્રમમાં

૧. જુઓ : What she says can be guessed by the remark of Bhima which carries the conotation that the incident of the Brahmin's sacrifice was only a subtle ruse on her part in order to draw Bhima towards herself.

-Dr. G. K. Bhatt, Madhyam-Vyayoga P. 4-5

૨. જુઓ : What she whispers in his ears is the ruse that she had adopted in order to bring Bhima to her.

-C. D. Devadhar, Madhyam-Vyayoga Notes P 12

મુકીને બીજા પાંડવો ધૌમ્યના આશ્રમમાં યજ્ઞમાં હાજરી આપવા માટે ગયા છે. આ વાત જાણી કુટુંબના એક સભ્યને પણ જાત હતી. આથી ધણી સમય પછી પોતાના પતિ સાથે પુનર્મિલન થાય માટે તેણે પોતાના પુત્રને વનમાંથી ઠાઈ માણસ પાસેથી માટે લઈ આવવાનું કહ્યું. રસ્તામાં પેલું જાણી કુટુંબ ભટકાયું અને પરિણામે વાત જરા વધી. બાકી દિડિઝ્યાની ગણતરી મુજબ કદાચ બીમ જ ધટોલક્યને મળવો જોઈતો હતો પણ અંતે મિલન બીમનું જ થયું. આ સાદી વાતને સાદી રીતે સ્વીકારવાને બદલે અતાર્ત્વિક ચર્ચાથી શું લાભ ?

કર્ણે કહ્યું તેમાં લેખકે ધણું ધણું ન કહીને પણ કહી દીધું છે. શું બન્યું તે બીમ જાણતો હતો. પણ જા માટે બન્યું તે એ જાણતો ન હતો. આથી કર્ણે માં તેણે આ બધું બનવાની પાછળનો જે મુગ્ધશૃંગારભાવપૂર્ણ હેતુ હતો તે જણાવ્યો.

ઠાઈ પણ આર્થ આ પતિ સાથેના મિલન માટે તેણે યોગ્યેષ્ટી પુક્તિને જાહેરમાં તો ન જ કરે; કારણ સત્તા શ્રીમૂવળમૂ અને વળી પોતાનો પતિ નજીક ફરીથી ધણી સમયે મળી શકે તેમ હોય તો તેની તક જતી પણ ન કરે અને આ રીતે આર્થ સન્નારીનાં હાથે દિડિઝ્યાએ દર્શાવ્યા માટે બીમ તેને ‘જનિધી રાક્ષસો આચારધી નદિ,’ એમ કહીતે નવાળો તેમાં ખોટું પણ શું ?

હવે સ્ત્રી પેલા પૂર્વના સંવાદની વાત દિડિઝ્યાએ પુત્રને માણસ લેવા મોકલ્યો હતો અને તેને મન આ વનમાં બીમ સિવાય અન્ય માણસ નહિ મલે તેમ ખાતરી હતી તેથી તેણે જે સવાલો કર્યા છે, તેમાં બહુ દરકાર રાખી નથી. ‘શું તે જાણી છે ?’ એવા તેના પ્રશ્નો ‘ના, તે જાણી નથી’ તેવો ઉત્તર આવતાં તેણે ખાતરી દીધું કે તે હનિષ જ હશે. એટલે નવો પ્રશ્ન ‘તે હનિષ છે ?’ એમ ન કરતાં

‘શું’ તે ધરડો છે ?’ એમ ક્યાં આનો જવાબ ના મળતાં તે મુવાન છે કે નહિ તેટલું જાણવા માટે ‘શું’ તે બાળક છે ?’ એમ પૂછ્યું. અને તેને જણાવ્યું કે તે બાળક પણ નથી. એટલે મનમાં નિશ્ચય થતો ગયો હશે કે આ ક્ષત્રિય મુવાન હશે તો ચાલ, મારો પતિ હોય તો હું જલદી મળી લઉં, એવી શુભ ભાવનાથી તે આગળ વધી. કહો, હવે આ સંવાદમાં ક્યાં શિથિલતા છે ?

વળી માતા અને પુત્ર પરિક્રમણ કરીને ભીમ મુધી આવવાની પૂર્વતૈયારીરૂપે એ-ત્રણ વાક્યોમાં નાનો સંવાદ રજૂ કરવામાં ઔચિત્ય છે. આ સંવાદને વધુ લંબાવવામાં કોઈ સાર નથી. આ વાત બરાબર સમજીને પ્રમાણદોષથી ભાસ અહીં બચ્યા છે આમ એકંદરે જોઈ શકાય છે કે આ સંવાદમાં લેખકે ટૂંકમાં પણ મધુરતાથી નાટકનો અંત લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નાટકના રસની બાબતમાં કહી શકાય કે કેટલીક નાટ્યવ્યક્તિઓમાં અને ભીમ અને ધટોત્કચના સંવાદમાં હાસ્યરસ છે કેશવદાસ બ્રાહ્મણના પ્રસંગમાં કરુણરસ પ્રતીત થાય છે. પિતા-પુત્રના મુદ્દમાં રૌદ્રરસ પણ જણાય છે. અંતે તેઓના મિલનમાં અદ્ભુત રસ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ભીમ અને દિડિગ્બાના મિલનમાં મૃગધશંગારલાવ રજૂ થયો છે. જ્યારે નાટકનો પ્રધાનરસ વીરરસ છે.

નાટકનો સમય લગભગ સવારના ૯ થી ૧૨ મુધીનો હશે એમ લાગે છે તેનું સ્થળ વન અને દિડિગ્બાના ધરનું આંગણું છે અને તેના કાર્યવેગમાં એકસત્રતા જળવાઈ છે એમ કહી શકાય.

मध्यमव्यायोगः : सुभाषिते।

- (१) आपद् हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते । १९
- (२) जानामि सर्वत्र सदा च नाम
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् । ९
- (३) ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मणादिभिः । १८
- (४) ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणां च सुसन्निभः । १७
- (५) निर्वेदप्रार्थिनीं यत्नं प्रार्थना । ११^{१०}
- (६) पतिमात्रघर्मिणीं पतिं तेति नाम । १०^१
- (७) पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि । ५०^१
- (८) पूज्यतमाः खलु ब्राह्मणाः । ४०^१
- (९) बन्धुस्नेहाद्धि महतः कार्यस्नेहस्तु दुर्लभः । २०
- (१०) माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् । ३७
- (११) घनं निपाताभिमतं मनस्विनाम् । १०
- (१२) दृष्टेऽपि कुञ्जरो बन्धो न श्वाघं घर्षयेदने । ४४
- (१३) सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । ४० ११

મધ્યમવ્યાયોગ : પાત્રપરિચય

પુરુષપાત્રો

- ૧ સૂત્રધાર :-રંગમંચ-વ્યવસ્થાપક
- ૨ વૃદ્ધ :-કેશવદાસ નામનો ઘરડો બ્રાહ્મણ
- ૩ પ્રથમ :-કેશવદાસનો મોટો પુત્ર
- ૪ દ્વિતીય :-કેશવદાસનો મધ્યમ-વયનો પુત્ર
- ૫ તૃતીય :-કેશવદાસનો નાનો પુત્ર
- ૬ ઘટોતકચ :-ભીમ અને હિડિમ્બાનો પુત્ર
- ૭ ભીમસેન :-કુંતીનો મધ્યમ પુત્ર

સ્ત્રીપાત્રો

- (૧) બ્રાહ્મણી :-કેશવદાસની પત્ની
- (૨) હિડિમ્બા :-ભીમની પત્ની

॥ धी ॥

भासनादकवके

मध्यमव्यायोगः

॥ श्रीः ॥

भासनाटकचक्रे

मध्यमं व्यायोगः

(नान्यस्ते तत्, प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पायाः स वोऽसुरं धेनुं हृदयो वसादः

पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।

यः प्रोद्यतं लिखुं वनक्रमणे रराज

वैदूर्यसंक्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि । अये किं तु खलु मयि विज्ञापनस्य मे
शब्द इव श्रूयते । अहं पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

ओस्तात ! को तु खल्वेवः ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

भोः शब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।

प्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित्पापचेतसा ॥ २ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)

ओस्तात ! को तु खल्वेवः ।

શ્રી
ભાસનાટકમંડ
મધ્યમવ્યાયોગ

(નાન્દી પૂરી થયા બાદ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર :

‘ અસુરોની અંગનાઓનાં હૃદયને વ્યથિત કરનાર, નિમ-
કમળ અને નિર્મળ તલવાર જેવા નીલવર્ણવાળા, ત્રણે
સોટનું સંક્રમ કરવા માટે જાગ્રો કરેલો, ભણે કે
આકાશરૂપી સાગર પગે મેલુ ન હોય તેવા શોભતા
શ્રીવિષ્ણુનો ચર્ચણું તમારું વક્ષણ કરે. (૧)

આ પ્રમાણે આપ મહાનુભાવોને નિવેદન કરું છું. અરે! આ તે શું ?
હું નિવેદન કરવામાં શેકાયેલો છું ત્યારે અજાણ જેવું શું સંજગાય
છે? બાઈ! જોઈ ત્યારે.

(પડદા પાછળ)

અરેરે પિતાજી! આ તે કોણ છે ?

સૂત્રધાર : બરાબર ભણ્યું,

તેના અરેરે (યોઃ) એવા શબ્દના ઉચ્ચારણ પરથી
આ જાણણ છે તેમાં (કોઈ) શંકા નથી. કોઈ દુષ્ટ
હૃદયવાળા બેદરકાર માણસ વડે તેને ત્રાસ આપવામાં
આવે છે. (૨)

(ફરીથી પડદા પાછળ)

અરેરે, પિતાજી! આ તે કોણ છે ?

सूत्रधार :- हन्त हृद विशातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मनो
हिडिम्बारणिसंभूतो राक्षसान्निहृतवैरं ब्राह्मणजन विप्रास्रयति । भोः
कष्टम् । अत्र हि-

भ्रान्तेः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारै-

वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।

व्याघ्रानुसारचकितो वृषभः सधेनुः

सम्प्रस्तथारसक इषाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्कास्ताः ।)

स्थापना

ततः प्रविशति सुतत्रयफलप्रपरिवृतो ब्राह्मणः पृष्ठतो 'पटोरकच' ।)
ब्राह्मणः :- भोः को नु खल्वेषः ।

तदणरविकटप्रकीर्णकेशो झुकुटिपुटोऽञ्जलपिङ्गलायताक्षः

सतट्टिदिधमनः सकण्ठसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः :- भोस्तात ! को नु खल्वेषः ।

प्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः

कनककपिशकेशः पीतकौशेयवासाः ।

तिमिरनिवहवर्णः पाण्डुरोद्वृत्तदंष्ट्रो

नव इव जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

સૂત્રધાર : હા, હવે બરાબર ખ્યાલ આંચો! આ તો પેલો પડિવોમાં
ચયલા (ભાઈ એટલે ભીમ)નો પુત્ર, હિડિમ્બા રાક્ષસીરૂપી અરણિમાં
પેદા થયેલો રાક્ષસરૂપી અગ્નિ, નિર્વેર એવા બ્રાહ્મણને ત્રાસ
પહોંચાડે છે. અરેરે, દુઃખની વાત છે. કારણ અહીં—

ગભરાયેલા યુવાન પુત્રોથી ઘેરાયેલો, પત્નીવાળો તે આ
વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રાક્ષસ પાછળ પડતાં, વાંધ પાછળ પડવાથી
ડરેલા ગાય સાથેના અને ત્રાસ પામેલા વાહરડાવાળા
સાંઠ આફક બ્યાકુળ થાય છે. (૩)

૮ ॥

(આલ્થો ભય છે) નાનકડો નાનકડો

સ્થાપના

(ત્યારબાદ ત્રણ પુત્રો અને પત્નીથી ઘેરાયેલો બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે.
અને તેઓની પાછળ ઘટોતકચ પ્રવેશ કરે છે.)

વૃદ્ધ : અરે ! આ તે કોણ છે ?

મધ્યાહ્નના સૂર્યનાં કિરણો જેવા વિખરાયેલા વાળવાળો,
જે ચઢાવેલી ભમરની (મધ્યમાં રહેલી) પાણીદાર, પીળી
અને વિરાળ આંખોવાળો, ગંજામાં (સોનાની) માળા
હોવાથી વીજળીવાળા વાદળ જેવો (જ્યુતાતો) તે
(ઘટોતકચ) પ્રલય સમયની ભગવાન સિવની નજરે કે
સાક્ષાત્ મૂર્તિ ન હોય તેવો લાગે છે ? (૪)

પ્રથમ : અરે પિતાજી, આ તે કોણ છે ?

જે ગ્રહો જેવી આંખોવાળો, પુષ્ટ અને વિરાળ છાતીવાળો,
સોના જેવા પીળા વાળવાળો, ગાઢ અંધકારના સમૂદ્ર
જેવા વર્ણુવાળો, સ્વેત બહાર નીકળેલા દાંતવાળો (હોવાથી)
નજરે કે લીન થતી ચંદ્રલેખાવાળા નવા વાદળ જેવો
જણાય છે. (૫)

द्वितीयः—क एष भोः !

कलमदशनवृन्दो लोङ्गलाकारनासः

करिबरकरबाहुनीलजीमूतवर्णः ।

हुतहुनवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-

स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोपः ॥ ६ ॥

तृतीयः—भोःस्ततः । कोऽनु स्वस्थयमस्मान्पीडयति ।

षडपातोऽचलेन्द्राणां द्येनः सर्वपतत्रिणाम् ।

मृगेन्द्रो मृगसंघानां मृत्युः पुष्पविग्रहः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणीः—अयं को एषो अम्हाभ सन्दावेक्ष । (भार्य ! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।)

घटोत्कचः—भो ब्राह्मण ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितर्धैर्यसारो

विभ्रस्तदारसुतरक्षणहीनशफते ! ।

तारयाग्रघपक्षपवनोद्धतरोपवहि—

तोवः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण ! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः—ब्राह्मणि ! न मेतव्यम् । पुत्रकाः न मेतव्यम् । सविमर्शा ह्यस्य वाणी ।

घटोत्कचः—भोः ! कष्टम् ।

जानामि सवन्न सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाऽद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीयं शङ्काम् ॥ ९ ॥

દ્વિતીય : અરે, આ કોણ છે ?

હાથીના દાત જેવા દાતવાળો, હજી જેવા નાકવાળો,
હાથીની સદ જેવા હાથવાળો, સ્થામ વર્ણુના વાદળ
જેવા, હોમાયેલા અગ્નિ જેવા પ્રદીપ્ત, (અને) જે ત્રિપુર
(રોક્ષસ)ના નગરનો નાશ કરનાર ભગવાન શિવના
સામે હોમના ક્રોધ જેવા લય કરે જર્ણાય છે (૬)

તૃતીય હે પિતાશ, આ તે કોણ અમને પરેશાન કરે છે- (આ)
મોટા પર્વતો માટે વજ્રપાત, બધા જ પક્ષીઓ માટે
બાજ, પશુઓના ટોળા માટે સિંહ અને માનવદેહે
સાક્ષાત્ મૃત્યુ (જ) છે (૭)

બ્રાહ્મણી સ્વામીનાથ ! આ કોણ આપણને સતાવે છે ?

ઘટોત્કચ : અરે એ બ્રાહ્મણ ! ભોમો રહે ભોમો રહે
મારા ભયથી નાથ પામેલા વૈર્ષવાળો, પરેશાન થયેલા
પત્ની અને પુત્રોના ગ્હણ માટે શક્તિ વિનાનો એવો
તું ગરુડની પાખોના છેડાના પવનથી પ્રદીપ્ત થયેના
ક્રોધથી અગ્નિથી તરફડતા અને દુષ્ટ થયેલા સાપણ
સાથેના સાપની આફક કેમ નાસી જાય છે ?

હે બ્રાહ્મણ જઈશ નહીં, જઈશ નહીં (૮)

વૃદ્ધ હે બ્રાહ્મણ ! ડરીશ નહીં, હે પુત્રો ! ડરશે નહીં, આની
વાણી વિચારૂણી ■

ઘટોત્કચ : અરેરે ! દુષ્ટ બની વાત છે

હું જાણુ છું કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો પૃથ્વી પર બધી જગ્યાએ
હમેશા અત્યંત પૂજ્ય હોય છે પણ માતાની આરાધી
શક્તિ રાખ્યા વગર મારે આ ખરાબ કામ આજે
કરવાનું છે (૯)

वृद्ध :- ब्राह्मणि ! किं न स्मरसि तत्रभवता जलविलम्बेन मुनि
नोक्त-अनपेतराक्षसपिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति । तदेवोत्पन्न
मयम् ।

ब्राह्मणी :- किं दाणिं जग्यो मज्जसाधवण्णा विभं दिस्सदि ।
(किमिदानीमाशौ मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ?)

वृद्धो :- किं करिष्यामि मन्दमायम् ।

ब्राह्मणी :- गं विक्रीशामो । (ननु विक्रीशाम ।)

प्रथम :- भवति । कस्य वयं विक्रीशाम ।

इदं हि शून्यं तिमिरेतररूपभेनगप्रकारैरखददधदिकपथम् ।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं घनं निधासाभिमतं मनस्विनाम् । १०

वृद्ध :- ब्राह्मणि ! न मेतव्यं न मेतव्यम् । मनस्विजनमिवास
योग्यमिति ध्रुत्वा विगत इव मे सत्राक्षः । शङ्के नातिदूरेण पाण्डवाध्रमेण
भवितव्यम् । पाण्डवास्तु,

युद्धाप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च

दीनेषु पक्षपतिता कृतसाहसाश्च ।

एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितीनां

दण्डं यथार्हमिदं धारयितुं समर्थाः ॥ ११ ॥

प्रथम :- भोरतात ! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्ध :- कथं त्वं जानिषे ।

प्रथम :- ध्रुतं मया स्मदागच्छता केनचिद् ब्राह्मणेन शतकुम्भ
नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेणैव्यस्याश्रमं गता इति ।

वृद्ध - हन्त हता स्मः ।

પૃથ્ઠ : હે બ્રાહ્મણિ ! શું તને નથી સાંભરતું કે પંચાભિનીય
જલકિલ્બ નામના મુનિએ કહ્યું હતું કે આ વન
રાક્ષસોથી ભરપૂર છે (માટે) સાવચેતીથી જવું અને
(આખરે) એ જ ભય આવી પડ્યો

બ્રાહ્મણી : હવે મારા સ્વામીનાથ તટસ્થ જ્યાં સાથી દેખાય છે ?

પૃથ્ઠ : કમનસીમ એવો હું શું કરી (પણ) શકીશ ?

બ્રાહ્મણી : કેમ જાણી આપણે જુઓ પાડીએ.

પ્રથમ : હે માતા, કોને આપણે જુઓ પાડીશું ?

શૂન્ય અધિકારના દગલાઓ જેવાં ગુહાગુહા પ્રકારના
પર્વતોથી ડુંધાયેલા દરેક દિશાઓના માર્ગોવાળું અને પક્ષી
તથા પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત એવું આ વન (ફક્ત) મનસ્વી-
ઓને રહેવું ગમે તેવું છે. (૧૦)

પૃથ્ઠ : હે બ્રાહ્મણિ ! ડરીશ નહીં, ડરીશ નહીં, (આ વન) મનસ્વી-
ઓને રહેવા યોગ્ય છે એમ સાંભળીને જાણે કે મારો ગભરાટ
આશ્વો ગયો છે હું માનું છું કે પાંડવોનો આશ્રમ નજીકમાં
હોવો જોઈએ પાંડવો તો —

પુરુષને પ્રિય ગણનાર, શરણાગત તરફ માયાળુ, દીનજનો તરફ
પક્ષપાત રાખનારા અને સાદસિક છે અને આ પ્રકારની
ભયંકર આકૃતિવાળાનાં દુષ્ટ કૃત્યોનો યોગ્ય દંડ આપવા માટે
આ જગતમાં સમર્થ છે (૧૧)

પ્રથમ : હે પિતાજી ! ત્યાં પાંડવો નથી એમ હું માનું છું.

પૃથ્ઠ : હે પુત્ર ! તું કેવી રીતે જાણે છે ?

પ્રથમ : તે આશ્રમમાંથી આવેલા કોઈ એક બ્રાહ્મણે કહેલું મેં
સાંભળ્યું કે શતકુંભ (નામના) યજ્ઞમાં હાજરી આપવા માટે
પાંડવો મહર્ષિ ધૌમ્યના આશ્રમમાં ગયા છે.

પૃથ્ઠ : હાય, હાય, હવે આપણે માર્યા ગયા.

प्रथम :- तात ! न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह
स्थापितः किल मध्यमः ।

वृद्ध :- यदेवं सन्निहिताः सर्वे पाण्डवाः ।

प्रथम :- स चाप्यस्यां वेत्तायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशस्य
इति भूयते ।

वृद्ध :- हन्त निराशाः स्मः । भवतु पुत्र व्यापाश्रयिष्ये तावदेवम् ।

प्रथम :- अलमलं परिधमेण ।

वृद्ध :- पुत्र ! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना । भवतु पर्याप्तस्तावत् ।
नो भोः पुरुषः । अस्त्यस्माक मोक्षः ।

घटोत्कच :- मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्ध :- कः समयः ।

घटोत्कच :- अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाऽहमाश्रितः ।
पुत्र ! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः प्रतिपद्यमानेतस्य
इति । ततो मयाऽऽसादितो भवाद् ।

एतस्यां चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।

बलाबलं परिहाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

वृद्ध :- ह भो राक्षसापसद ! किमहमवाहणम् ।

आह्वण :- श्रुतवान्वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।

पुरुषादस्य वत्त्वाहं कथं निर्वृत्तिं गच्छाम् ॥ १३ ॥

પ્રથમ : હે પિતાજી ! જધા જ પાડવો ગયા નથી આશ્રમનું સ્વપ્ન કરવા માટે અહીં વચવા (ભાર્ગવે એટલે કે લોભ)ને મૂકી ગયા છે

૫૬ : જે એમ હોય તો તો જધા જ પાડવો અહીં જ છે

પ્રથમ : પણ તે અત્યારે વ્યાયામ=કસરત કરવા માટે ધણે દૂર પ્રદેશ સુધી ગયા છે એમ સંભળાય છે

૫૭ : હાય ! તો તો આપણે નિરાસ થઈ ગયા હશે પુનઃ ! આપણે આ(રાહસ્ય)ને વિનતિ કરીએ

પ્રથમ . (એવી ખોટી) મહેનત રહેવા દે

૫૮ : વિનતિ તો કરાજાની વિરોધી છે (એટલે કે પારાયણ કરાગતી નથી) ઠીક ત્યારે, જોઈએ અરે હે ભાર્ગવ ! અમારો છૂટકારો થશે કે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર : છૂટકારો થાય (પણ એક) સરતે

૫૯ . કઈ સરત ?

ધૃતરાષ્ટ્ર . મારી માનનીય માતા છે તેણે મને આગા કરી છે કે હે પુત્ર ! મારા ઉપવાસના પારખા માટે આ વનમંથી કોઈ માણસને પકડીને લઈ આવ આપી મે તમને પકડવા છે આત્મિક્ષણ પત્ની અને ને પુત્રો સાથે તુ તારો છૂટકારો હજીતો હોય તો (મારી) સહિત અને (તારી) અસહિત ને પારખી લઈને એક પુનને મોકલી દે (૧૨)

૬૦ : અરે કુપ્ત રાજસ ! તું દુઃસ્વાત્મજ (કુપ્ત) પુત્ર ! ભણેને અને ૧૬ એવો દુઃશીલ અને શુભચી મુખ એવા મારા પુત્રને માનવમણી (એવા તને) આપીને કેવીયાનિ (મોક્ષ) મેળવી શકીશ ?

घटोत्कचः

यद्यप्यितो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।

सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

बृद्धः—एष एव निधयः ।

कृतहृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसग्नौ सुतापेक्षो ह्योष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणी.—अय्ये ! मा मा एव । पदिमत्तधर्मिणी पदिष्वदति

नाम । गृहीतफलेण एदिणा शरीरेण अय्य कुलम् रक्षितुमिच्छामि ।

(आर्य, मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।

गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्थं कुलम् च रक्षितुमिच्छामि ।)

घटोत्कचः—भवति ! न खलु औजसोऽभियतस्तत्रमवतर्या ।

बृद्धः—अनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः—आः बृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः—भोस्तात ! प्रवीमि खलु तावद्विचित्र ।

बृद्धः—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्षतुमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः—आर्य ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठ-श्रेष्ठ कुले लोके पितृणां च सुसंप्रियः ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

तृतीयः—आर्य ! मा मैवम् ।

ધટોત્કથ્ય : હે આહાણુવર્ધ, ! જો મારા માગ્યા પ્રમાણે તું એક પુત્ર નહીં આપે તો તું કુટુંબ સંહિત એક ક્ષણમાં જ નાશ.

॥ ૧૩ ॥ પ્રાણીય પાત્રાં નિ રુદ્ધાં નિ રુદ્ધાં નિ રુદ્ધાં

પૃથ્વ : આ જ મારો નિશ્ચય છે. (૧૪)

ધટોત્કથ્ય : અખડી-ગયેલા મારા આ દેહનાં કાર્યો સરી ચૂક્યાં છે. પુત્રની ઇચ્છાવાળો હું નિષિધી સુસંસ્કૃત ૧૧ । યથેસાં (આ દેહને) રાક્ષસરૂપી અગ્નિમાં હોમી હરિશ.

(૧૫)

આહાણુ : હે આર્ય ! એમ નહીં, નહીં; પતિવ્રતા કેવળ પતિ તરફના જ ઇર્ષ્યાવાળો હોય છે. સક્ષ્ણ યથેસાં આ (મારા) સરી પડે હું (આપ) આર્યનું અને (મારા) કુટુંબનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છું છું.

ધટોત્કથ્ય : હે માણ, મારી માતાને સ્ત્રી ખપશે નહીં.

પૃથ્વ : હું આપને અનુસરીશ.

ધટોત્કથ્ય : અરે, તું તો ઘરડો છે, આયો ખસ

પ્રથમ : અરે પિતાણ. હું કાષ્ઠિક કહેવા માગું છું.

પૃથ્વ : કહે, જલદી કહે

પ્રથમ : હું મારા પ્રાણોથી વડીલોના પ્રાણ જમાવવાની ઇચ્છા રાખું છું. આ (આપણા) કુટુંબના રક્ષણ માટે આપ મને રંગ આપો. (૧૬)

દ્વિતીય : હે મોટાભાઈ, ના. એમ નહિ

(આ) જગતમાં અને કુટુંબમાં મોટો હોકરો શ્રેષ્ઠ

મનાય-છે અને પિતૃઓને પણ તે પ્રિય હોય છે, માટે

વડીલો તરફની માંરી હરગતું સ્મરણ કરી હું જ જાઉં

છું.

(૧૭)

તૃતીય : હે મોટા ભાઈઓ! ના, એમ નહિ.

ज्येष्ठो धाता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहो गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः :- वास ! धा मैवम् ।

भाषेदं हि पितां प्राप्नो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

बुद्धः :- ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणः :- जह भव्यो जेट्टमिच्छति तद् अहं पि कणिट्ट-
शमि । (यथायौ ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कणिट्टमिच्छामि ।)

द्वितीयः :- वित्रोरनिष्टः कस्तोदानीं प्रियः । R C

घटोरकचः :- अहं प्रीतोऽस्मि । वीप्रपागच्छ ।

द्वितीयः :-

भव्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

बन्धुस्नेहादि महतः कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोरकचः :- अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणवदोः । R C

द्वितीयः :- भोलातः । अमिवादये ।

बुद्धः :- एषो हि पुत्र ।

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वः प्राणिगुह्वरत्सल ।

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

द्वितीयः :- अनुगृहीतोऽस्मि । भव्य ! अमिवादये ।

‘‘અર્જુન! મોટા ભાઈને ‘પિતા’ સમાન કહ્યો છે. માટે વડીલોના પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે : હું જ યોગ્ય છું. (૧૮)

પ્રથમ : હે ભાઈ, ના, એમ નહિ
પિતાજીયારે મુશ્કેલીમાં આવે ત્યારે મોટા પુત્ર તેનું રક્ષણ કરે છે, માટે વડીલોનાં પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે હું જ જઈશ. (૧૯)

દ્વિતીય : મારા અતિપ્રિય એવા મોટા પુત્રને આહે ॥ તેમનું શક્તિમાન નથી.

આજ્ઞાણી : જેવી રીતે મારા પતિ મોટા પુત્રને આહે છે તેમ હું પણ નાના પુત્રને આહું છું.

ત્રીતીય : માતા-પિતાને અપ્રિય એવા હું કેને પ્રિય થઈશ ?

ચતોત્કચ : તારી પર હું ખુશ છું. જલ્દી ચાલ (મારી સાથે)

દ્વિતીય :

ધન્ય છે કે મારા પ્રાણોથી મારા વડીલોનાં પ્રાણોનું રક્ષણ થયું છે, કારણ કે મહાપુરુષોમાં સંબંધીઓના રનેહ કરનાં પોતાના દેહ તરફનો રનેહ (વધુ હોય તેવું) બનવું અશક્ય છે, (૨૦)

ચતોત્કચ : અહો ! આ બ્રાહ્મણના બાળકનો સ્વજનો માટેનો કેવા રનેહ છે !

ત્રીતીય :- હે પિતાજી ! હું વંદન કરું છું.

દ્વિતીય :- આવ બેટા ! આવ

હે ગુરુભક્ત, પોતાના પ્રાણ સાથે વડીલોનાં પ્રાણોને બચાવે કરીને આકૃતાર્થીઓ દાંગ પ્રાપ્ત ન કરી શકાતો તેવો અનલોક તું પ્રાપ્ત કર ; (૨૧)

ત્રીતીય :- મારા ઉપર આપની કૃપા થઈ. હે માતા ! હું વંદન કરું છું.

प्राज्ञाणी :- आद चिरं जीव ! (जातु ! चिरं जीव ।)

द्वितीय :- अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवाद्ये ।

प्रथम :- एतेहि वत्स ।

परिष्वजस्व गाढं, मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।

कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीय :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीय :- आर्य ! अभिवाद्ये ।

द्वितीय :- स्वस्ति ।

तृतीय :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीय :- भोः पुरुष ! किञ्चिद् प्रवीमि ।

घटोत्कच :- ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीय :- एतस्मिन्वचनान्तरे जलाशय इव हस्यते । तत्र मे प्रक-
ल्पितपरलोकस्व पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि ।

घटोत्कच :- दृढमवसायिन् ! गम्यताम् । अतिक्रामति मातु-
राहारकालः शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय :- भोस्तात ! एष गच्छामि । (निष्क्रान्तः ।)

वृद्ध :- हा हा परिमुषिता. स्मो भो. ! परिमुषिता. स्मः ।

यत्निधृक्को मम त्वासीन्मनोजो वंशपर्वत ।

स मध्यमृक्कमङ्गेन मनस्तपपि मे भृशम् ॥ २३ ॥

हा पुत्रक ! कथं गत एव ।

માતા : બેટા ! ધણું જીવ. !

દ્વિતીય : મારા ઉપર આપની કૃપા મોટાભાઈ હું વંદન કરું છું.

પ્રથમ : આવ ભાઈ ! આવ.

શુભ શુભોચી યુક્ત એવો તું મને ગાઢ આલિંગન આપ.

તારી છોર્તિથી આ પૃથ્વી આલિંગિત થશે. (૨૨)

દ્વિતીય : આપની મારા ઉપર કૃપા યઈ.

તૃતીય : હે મોટાભાઈ ! હું, આપને વંદન કરું છું.

દ્વિતીય : તારું કમ્પાણ ચાવ.

તૃતીય : આપની મારા પર કૃપા યઈ.

દ્વિતીય : હે ભાઈ ! હું કંઈક કરું છું.

ઘટોત્કચ : કહે. જમદીથી કહે.

દ્વિતીય : આ વનમાં સરોવર જેવું દેખાય છે. પરભોક જવાનું નિશ્ચિત છે તેવો હું મારી તરસ ત્યાં દૂર કરી શકું.

ઘટોત્કચ : હે દૃઢ નિશ્ચયવાળા, (તું) જા. (મારી) માતાનો જન્મવાનો સમય આશ્વો જાય છે. (માટે) જમદી પાછો આવ.

દ્વિતીય : હે પિતાજી ! આ હું જઈ છું.

(આશ્વો જાય છે)

વૃદ્ધ : હાય ! હાય ! અમે લૂંટાઈ ગયા, લૂંટાઈ ગયા.

મારો વંશરૂપી સુંદર પર્વત ત્રણ સિખરવાળો હતો, તેનું વચનું સિખર વૃદ્ધી પડવાથી માંડું મન ખૂળ સંતાપ પામે છે.

(૨૩)

હાય ! યુવ ! શું તું મને-જ ?

મ. વ્યા. ૨

तद्यण ! तद्यणतानुरूपकान्ते !

नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धये ।

कथमिव मजराजदन्तभग्न-

स्तधरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥२४॥

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणबटु । अतिकामति मातुरा-
हारकालः । किं नु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् भो ब्राह्मण । आहू-
यतां तव पुत्रः ।

वृद्धः—आ अतिराससे खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः—कथं रुष्यति । मर्षयतु भवान्मर्षयतु । अय मे प्रहृति-
दोषः । अय किंनामा तव पुत्रः ।

वृद्धः—एतदपि न शक्यं भौतम् ।

घटोत्कचः—युक्तम् । भोः । ब्राह्मणकुमार । किंनामा ते भ्राता ।

प्रथमः—तपस्वी मध्यमः ।

घटोत्कचः—मध्यम इति सदृशमस्य । अहमेशङ्कयामि । भो
मध्यम । मध्यम । शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः ।)

भीम—कस्याय स्वरः ।

खगशतविरुद्धे विरोति तारं

द्रुमगहने दृढसंकटे धनेऽस्मिन् ।

जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं

बहुसदृशो हि धनेऽयंस्वरस्य ॥२५॥

હે યુવાન, યુવાનીને યોગ્ય એવી કાંતિવાળા ! નિયમોનું
પાલન કરનાર ! અભ્યાસમાં લાગેલા ચિત્તવાળા !
ગજરાજના દાંતથી લાગેલા પુષ્પોવાળા વૃક્ષની માફક
શું તું અહીં નાશ પામીશ ? (૨૪)

ચંદોત્કથ : બ્રાહ્મણનાં બાળકને વાર ચર્મ. મારી માતાનો બોજન-
સમય આવ્યો જાય છે. ખરેખર કું શું કડું ? અરે
હા, સમજ્યો. હે બ્રાહ્મણ ! તારા હોકરાને બોલાવ.

વૃદ્ધ : અરેરે ! તારા શબ્દો તો રાક્ષસથી પણ વધી જાય તેવા છે.

ચંદોત્કથ : અરે ! શું ગુસ્સે થાય છે ? આપ માફ કરો. આ મારા
સ્વભાવનો જ દોષ છે. હવે, તમારા પુત્રનું નામ
શું છે ?

વૃદ્ધ : તે પણ હું સાંભળી શકીશ નહીં.

ચંદોત્કથ : બરાબર છે. અરે બ્રાહ્મણકુમાર ! તારા ભાઈનું નામ
શું છે ?

પ્રથમ : બિચારો મધ્યમ.

ચંદોત્કથ : ‘મધ્યમ’ એ તેને માટે યોગ્ય જ છે. હું જ તેને
; બોલાવું છું. અરે એ મધ્યમ ! એ મધ્યમ, જલ્દી આવ.
(પછી લીમમેન દાખલ થાય છે)

લીમમેન : અરે ! આ કોનો અરાજ છે ?

સેંકડો પંખીઓના કલશવદાળા, વૃક્ષોની ઘટાવાળા, ખૂબ
મુશ્કેલીઓથી ભરેલા વનમાં એ અરાજ ઠાંચેથી ગાણ
જાહે છે. અને અર્જુનના અરાજને ધજો જ મળતો
આવતો (આ અરાજ) (મારા) મનમાં ઉત્કંઠાને
હિપ્ત કરે છે. (૨૫)

घटोत्कच :- चिरायते खलु ब्राह्मणवदः । अतिक्रामति मातुरा-
हारकालः । किं न खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । उचैः शब्दापयामि ।
भो मध्यमः । शीघ्रमागच्छ ।

भीम :- भोः । को नु खल्वेतस्मिन्वनान्तरे मम भ्यायामविघ्न-
सुराद्य मध्यम इति मा शनरापयति । भवतु पश्यामस्तावत् । (परिक्र-
म्यावलोक्य सविस्मयम्) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्य-सिंहदंष्ट्रो मधुनिम्नमयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरक्षपतिर्हनुर्दासविश्लिष्टकेशः ।

व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिलम्बपीनासबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलपुतो लोकवीरस्यपुत्रः ॥२६॥

घटोत्कच.-चिरायते खलु ब्राह्मणवदः । उचैः शब्दापयामि । भो
भो मध्यम । शीघ्रमागच्छ ।

भीम :- भो ! प्रातोऽस्मि ।

घटोत्कच :- न खल्वयं ब्राह्मणवदः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः ।
य एव—

सिंहाकृति-कनकतालसमानबाहु-
र्मध्ये तनुगंरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।

विष्णुर्भवेद्विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो
नेत्रे ममाद्वरति वन्धुरिवगातोऽयम् ॥२७॥

પરોત્કથ : બ્રાહ્મણનો છેકરો ઘણી વાર લગાડે છે. માતાના બોળન-
નો સમય આવ્યો જાય છે. હું શું કરું ? જરાબર, સમજ્યો.
હું મોટેથી બોલાવું. હે મધ્યમ, જલદી આવ.

ભીમસેન : અરે ! આ વનમાં વ્યાયામમાં વિધન પેદા કરીને 'મધ્યમ,
મધ્યમ,' એમ કહીને મને કાણ બોલાવે છે ? ભલે. હું જોઉં
ત્યારે. (કરીને જોઈને આશ્ચર્ય સહિત) અરે, આ તો દેખાવડો
માણસ છે.—

સિંહ સમાન મુખ, સિંહ જેવા દાંત, મહિસા સમી આંખો,
મીઠો અને જંભીર અવાજ, પીંગાસ પડતી શમર, બાજ
પક્ષી જેવું નાક, મોટા હાથી જેવી દાદી, ચમપ્રીતા અને
વિખરાયેલા વાળ, વિશાળ છાતી, વજ્ર જેવી કમર, હસ્તિ
અને બળદ જેવી આંધ, દીર્ઘ અને માંસલ દાંત, તથા
અન્યંત બળને ધામ્યુ કરનારો એવો આ કોઈ રાક્ષસી-
થી જન્મેલો (કોઈ) લોકપ્રસિદ્ધ વીરનો પુત્ર છે. (૨૬)

પરોત્કથ : બ્રાહ્મણનો છેકરો ઘણી વાર લગાડે છે. હું એને
બોલાવું. અરે ! મધ્યમ, જલદી આવ

ભીમસેન : અરે હું આ આવી પરોંચો છું.

પરોત્કથ : સાચે જ આ બ્રાહ્મણનો છેકરો તથા અરે આ દેખાવડો
માણસ છે ! આ તો —

સિંહ સમાન આકૃતિવાન, સુવર્ણનાં તાલપત્ર જેવા દાંત-
વાળો, પાંતળી દેવાળો, ગરુડની પાંખો જેવા સુંવાળા
પડખાવાળો, અને ચિહ્નિત કમર જેવાં નેવવાળો (તે કદાચ)
તિલ્લુ ભગવાન દર્શક જે નિષ્ઠ આવેલા સજાની મારફત
મારાં નેત્રોનું હરણ કરે છે. (૨૭)

मो मध्यम ! तत्रो खल्वह शब्दापयामि ।

भीम :-अतः खल्वहं प्राप्तः ।

घटोत्कच :-किं भवानपि मध्यमः ।

भीम :-न तावदपरः ।

मध्यमोऽहमघध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितौ भद्रभ्रातृणामपि मध्यमः ॥२८॥

घटोत्कचु :-भवितव्यम् ।

भीम :-अपि च,

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।

भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥२९॥

वृद्धः-

मध्यमस्त्विति संप्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यः ।

अस्मान्मोक्षुहिमायतो दर्पान्मृत्योरिधोस्थितः ॥३०॥

(प्रविश्य)

मध्यम :-

८ अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।

आत्मनैवात्मनो वृत्तं पद्मपत्रोज्ज्वलं जटम् ॥३१॥

(उपगम्य) मोः पुरुष ! प्राप्तोऽस्मिः ।

१, घटोत्कच :-भवानिदानीं खल्वसि मध्यमः । इत मध्यम इतः

અરે મધ્યમાં તને હું બોલાવું છું.

ભીમસેન : માટે તો હું આવ્યો છું.

ઘટોત્કચ : શું તું પણ મધ્યમ છું ?

ભીમસેન : ખીજો ઠાઈ નહીં.

અવધોમાં હું મધ્યમ (એટલે ઘેઠ) છું.

સ્વમાની મનુષ્યોમાં હું મધ્યમ (એટલે મુખ્ય) છું.

આ પૃથ્વીમાં હું મધ્યમ (એટલે કેન્દ્રસ્થાને) છું અને

ભાઈઓમાં પણ હું મધ્યમ (વચેટ) છું. (૨૮)

ઘટોત્કચ : હશે.

ભીમસેન : અને વળી,

પાંચ મહાભૂતોમાં હું મધ્યમ (એટલે વાયુ) છું. રાજાઓ-

માં હું મધ્યમ છું. આ લોકમાં દરેક કાર્યોમાં હું મધ્યમ

(તટસ્થ) છું. (૨૯)

વૃદ્ધ :

હું મધ્યમ (છું) એમ કહ્યું તેથી સાચે જ આ પાંડવોમાં મધ્યમ

(એટલે ભીમ) છે. અને અમને મૃત્યુના ગર્વમાંથી ઉગારવા માટે

જાણે કે આવીને (અહીં) બેસો છે. (૩૦)

(દાખલ થઈને)

દ્વિતીય :

આ સરોવરમાં આયમન કરીને પરલોકમાં દુર્લભ એવું

કમળની પાંદડીઓ જેવું ઉજ્જવળ જળ મેં ખારી જાતે

જ મને (તપશ્ચ તરીકે) આપ્યું છે. (૩૧)

(નજીક જઈને) હે ભાઈ, હું આવી ગયો છું.

ઘટોત્કચ : હવે આ તું સાચે જ મધ્યમ. હે મધ્યમ, આમ આવ્યામ.

वृद्ध :- (भीमसेनमुपगम्य) भो मध्यम । परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीम :- न मेतव्यम् । मध्यमोऽहममिवादये ।

वृद्ध :- वायुरिव क्षीर्णायुर्भव ।

भीम :- अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्ध :- भूयताम् । अहं खलु कुरुक्षेत्रे युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वकुल-
जाहले यूपप्रामवास्तव्यो, माठरसगोत्रश्च, कल्पशाखाभ्वर्युः केशवदासो
नाम ब्राह्मणः । तस्य भूमोत्तरस्यां दिशि स्यामकप्रामवासी मातुलः
क्षौशिकसगोत्रो बल्लभन्पुर्नामास्ति । तस्य पुत्रोपभयनार्यं सर्वलभोऽस्मि
प्रस्थितः ।

भीम :- भरिष्ठोऽस्तु मन्थाः । ततस्ततः ।

वृद्ध :- ततो मामेव हि-

सजलजलदशात्रः पद्मपत्रायताक्षो

मृगपतिगतिलीलो राक्षसः प्रोमद्रंष्टुः ।

जगति धिगतशङ्खस्त्वद्विधानां समस्तं

समुत्तपरिजनं भो । इन्तुकामोऽभ्युपैति ॥ ३२ ॥

भीम :- एवम् । अनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविजः कृतः । भवतु
प्यामि तावदेनम् । भोः पुरुष । तिष्ठ तिष्ठ ।

घटोत्कच :- एष स्थितोऽस्मि ।

भीम :- किमर्थं ब्राह्मणजनमपराधसि ।

પૃથ્ઠ : (ભીમ પાસે જઈને) હે મધ્યમ, બ્રાહ્મણના કુટુંબને બચાવ.

ભીમસેન : ડરશો નહીં, ડરશો નહીં, હું મધ્યમ (એટલે ભીમ) આપને પ્રજ્ઞામ કરું છું.

પૃથ્ઠ : વાધુના જેવો દીર્ઘાયુ થા.

ભીમસેન : હું અતુલ્યદિત થયો. આર્ષને કૌનાથી બચ છે ?

પૃથ્ઠ : સાંભળો, હું કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર દ્વારા પદેલાં શાંસિત એવા કુરુક્ષેત્રનાં ધૂપગામનો રહેવાસી માઠર ગોત્રનો કશ્પ ધાંખાનો અવધુ, ઠેલવદ્ધસ નામનો બ્રાહ્મણ છું. મારા તે ગામથી ઉત્તર દિશામાં, ઉદ્યામક ગામના રહેવાસી, કૌશિકગોત્રના ધરામધુ નામના એક મામા રહે છે. તેમના પુત્રની જનોઈમાં હાજરી આપવા હું સકુટુંબ નીકળ્યો છું.

ભીમસેન : તમારા માર્ગ વિનિરદિત બનો પછી ?

પૃથ્ઠ : પછી આ મને,

જળયુક્ત વાદળ જેવા (રંમના) અંગોવાળો, કમળની પાંદડી જેવી વિશાળ આંખોવાળો, સિંદની આથ જેવી સુંદર મતિવાળો, અત્યંત મોટા (બહાર નીકળેલા) કાંતવાળો, જગતમાં (કોઈ પખ્ખ જાતની), અંકા વિનાનો આ રાક્ષસ તમારા જેવાની હાજરીમાં પુત્ર અને પતિવાર (અહીં પત્ની) સહિત મારવાની છંછાથી ધસી આવે છે. (૩૨)

ભીમસેન : એમાં આજે આ રીતે બ્રાહ્મણના માર્ગમાં વિનિરદિત થઈ શમે, ત્યારે હું તેને રોકીશ. અરે જાઈ, જોમો રહે, જોમો રહે.

ધટોતકથ : આ હું જોમો રહો.

ભીમસેન : આ માટે બ્રાહ્મણને જનાવે છે ?

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च ।

वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिद्योत्थितः ॥३३॥

घटोत्कच :-अथ किम् । राहुरेव ।

भीम :-आः,

निवृत्तव्यवहारोऽयं सदारस्तनयै सह ।

सर्वापराधेष्वभ्यस्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥३४॥

घटोत्कच :-न मुच्यते ।

भीम:-(आत्मगतम्) भोः कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम् ।

भ्रातॄणां मम सर्वेषां कोऽयं भो ! गुणतश्चकरः ।

दम्प्वैतद्बालशौण्डीर्यं सौमद्रस्य स्मराश्वहम् ॥३५॥

(प्रकाशम्) भो. पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कच :-न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्मयं प्रवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथा ह्येव गृहीतो मानुराज्ञया ॥३६॥

भीम :- (आत्मगतम्) कथं मानुराज्ञेति । अहो पुरुषभूः
स्वस्वम् तपस्वी ।

माता किल मनुष्याणां देवतानां च देवतम् ।

मानुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥३७॥

(प्रकाशम्) पुरुष ! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति ।

घटोत्कच :-मूढि मूढि, क्षीणम् ।

भीम :-आ नाम भवतो माता ।

પુત્ર૩પી નક્ષત્રથી ધેરાયેલા અને પત્ની૩પી મુંદર કાંતિ-
વાળા આ વૃદ્ધ જ્ઞાણચુરપી ચંદ્ર માટે તું રાહુ જેવો
ઉપસ્થિત થયો છે. (૩૩)

ઘટોત્કચ : હા, બરાબર રાહુ જ (હું.) .

લીમસેન : જોહ,

જગતના બ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થયેલા, પત્ની અને પુત્ર
સાથેના આ દિનશ્રેષ્ઠને દરેક અપરાધમાં અવધ્ય હોવાથી
છોડી દે. (૩૪)

ઘટોત્કચ : નહીં છોડું.

લીમસેન : (મનમાં) અરે ! આ કોનો પુત્ર હશે ?

અરે ! અમારા દરેક ભાઈઓના ગુણુ ચોરી જનાર આ
કોણુ છે ? આ બાળકનું સૌંદર્ય જોઈને મને અભિમ-
ન્યુની યાદ આવે છે. (૩૫)

(મોટેથી) અરે ભાઈ, છોડી દે.

ઘટોત્કચ : નહીં છોડું—

‘ છોડી દે ’ એમ વિશ્વાસપૂર્વક જો મારા પિતા કહે તો
પણ હું આને નહીં છોડું; કારણુ આને મેં મારી
માતાની આગાધી પકડ્યો છે. (૩૬)

લીમસેન : (મનમાં) શું માતાની આગાધી ! આ બિચારો વડીલની
મેવા કરનારો છે.

ખરેખર માતા મનુષ્યો માટે દેવનાઓની પણ દેવના છે.
માતાની આગાધીને આગળ ધરીને (માનીને જ) અમે આ
દસામાં આવી પડ્યા છીએ. (૩૭)

(મોટેથી) હે ભાઈ, ત્યારે મારે (કાંઈક) પૂછવાનું છે.

ઘટોત્કચ : જોહ, જાણતી જોહ.

લીમસેન : તારી માતાનું નામ શું ?

- घटोत्कच :- श्रयता, हिडिम्बा नाम राक्षसी,
 कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।

सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवेन्दुना ॥३८॥
 भीम :- (सहर्षमात्मगतम्) एव हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् ।

सदृशो ह्यस्य गर्वः ।

- रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।
 प्रजासु धीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥३९॥

(प्रकाशम्) भोः पुष्य ! मुच्यताम् ।

घटोत्कच :- न मुच्यते ।

भीम :- भो ब्राह्मण ! शृणुतां तव पुत्रः । वयमेनमनुगमिष्यामः ।

द्वितीय :- मा मा भवानेवम् ।

त्यक्ता प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥४०॥

भीम :- आर्य ! मा मैवम् । क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम् । पूज्यतमाः
 खलु ब्राह्मणाः । तस्माच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि ।

घटोत्कच :- एवं क्षत्रियोऽयं, तेनास्य दर्शः । भवतु, इममेव हत्वा
 नेष्यामि । अथ केनायं वारितः ।

भीम :- यथा ।

घटोत्कच :- किं त्वया ?

ઘટોત્કચ : હિડિમ્બા નામની રાક્ષસી.

જેમ પૂર્ણ ચંદ્રથી આકાશ સ્વામીવાળું છે, તેમ કૌરવ-
કુળના દીપક મહાત્મા (મધ્યમ) પાંડવ(એટલે ભીમ)થી
તે મહાલાઝ્યશાળી હિડિમ્બા સનાથ (પતિવાળી) છે.

ભીમસેન : (આનંદથી મનમાં) એમ, આ હિડિમ્બાનો પુત્ર છે,
ત્યારે એનું અભિમાન મોઝ્ય છે.

આના સ્વરૂપ, સત્ત્વ અને શક્તિ ધણા જ તેનાં વડીલો-
ના સમાન છે; પરંતુ આના મનમાં પ્રજ્ઞ તરફ દ્યાનો
અભાવ ક્યાંથી આવ્યો ! (૩૯)

(મોટેથી) અરે બાઈ, ઊઠી દે.

ઘટોત્કચ : નહીં ઊઠું.

ભીમસેન : હે બ્રાહ્મણ, તમારો પુત્ર લઈ જાવ. હું તેને અનુસરીશ.

દ્વિતીય : ના, ના. આપ એમ કરો નહીં.

વડીલોના પ્રાથુ ખાતર મેં મારા પ્રાથુ પહેલેથી જ ત્યજ
દીધા છે. મુવાન અને રૂપ તથા શ્રેણીથી યુક્ત એવા આપ
આ પૃથ્વી પર રહો. (૪૦)

ભીમસેન : આર્થ, એમ નહીં. હું ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મ્યો છું.
(તેથી) બ્રાહ્મણ (મારે માટે) અત્યંત પૂજ્ય છે. તેથી (મારા)
શરીર સાથે બ્રાહ્મણના શરીરનો બદલો કરવા છનું છું.

ઘટોત્કચ : એમ આ ક્ષત્રિય છે. તેથી જ અભિમાન (કરે) છે. તો
આતે જ મારીને લઈ જઈશ. કોણે (આ ઊકારને) રોક્યો?

ભીમસેન : મેં.

ઘટોત્કચ : શું તે ?

भीम :-अथ किम् ।

घटोत्कच :-तेन हि भवानेवापच्छतु ।

भीम :-एवमतिबलवीर्यान्नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति
यत्नात्कारेण सा नय ।

घटोत्कच :-किं सा प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीम :-मत्पुत्र इति जाने ।

घटोत्कच :-कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीम :-कथं कथं रुष्यति । मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियानां
पुत्रं शब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कच :-मीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीम :-

शपामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।
किं रूपमेतद्वद भद्र तस्य गुणागुणशः सदृशं प्रपत्स्ये ॥४१॥

घटोत्कच :-एव ते भयमुपदिशामि । शृण्वतामायुधम् ।

भीम :-आयुधमिति, गृहीतमेतत् ।

घटोत्कच :-कथमिव ।

भीम :-

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।

अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम ॥४२॥

घटोत्कच :-इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीम :-अथ कोऽयं भीमो नाम ।

લીમસેન : હા, કેમ ?

ઘટોત્કચ : તો તું જ મારી પાછળ આવ.

લીમસેન : એમ ? અત્યંત બળ અને વીર્યને લીધે હું તને નહીં
અનુસરું. જો તારામાં તાકાત હોય તો બળાત્કારે તું મને લઈ
જા.

ઘટોત્કચ : શું તું મને ઓળખે છે ?

લીમસેન : મારો ઊકરો (હોય) એમ જાણું છું.

ઘટોત્કચ : શું ! શું હું તારો ઊકરો ?

લીમસેન : કેમ ગુસ્સે થાય છે ? શાંત થા. શાંત થા. ક્ષત્રિયો બધાને
પુત્રો તરીકે જ બોલાવે છે તેથી મેં તેમ કહ્યું હતું.

ઘટોત્કચ : તેં ડરપોકતું હથિયાર પકડ્યું ને !

લીમસેન :

સત્યની સોગંદ, હું બચને જાણુ તો જ નથી. તારી પાસેથી
તે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે હે
બાઈ, તું જ કહે તેના ગુણદોષ જાણી તે પ્રમાણે
વર્તીશ. (૪૧)

ઘટોત્કચ : આ હું તને બધ શીખવાડું છું. હથિયાર લઈ લે.

લીમસેન : હથિયાર, એમ ! એ તો લીધું જ છે

ઘટોત્કચ : કેવી રીતે !

લીમસેન :

સોનાના ચાંભલા સમાન, શત્રુઓને વશ કરવામાં રસવાળો
આ મારો જમણો હાથ સ્વાભાવિક રીતે હથિયાર છે. (૪૨)

ઘટોત્કચ : આ તો મારા પિતા લીમસેનને જાણે એવું છે.

લીમસેન : પણ એ લીમસેન કોણ છે ?

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
पतेषु कथ्यतां भद्रं केन ते सद्यः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कच :- सर्वैः ।

भीम :- धिमनूतमेतत् ।

घटोत्कच :- कथं कथमनूतमित्याह । क्षिपसि मे गुरुम् । भवति न
स्थूलं वृक्षमुत्पाटय प्रहरामि । (उत्पाटय प्रहरति ।) कथमनेनापि न
शक्यते हन्तुम् । किं नु कलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । एतद्गिरि-
कूटमुत्पाटय प्रहरामि ।

शैलकूटं मयाक्षिप्तं प्राणानादाय यास्यति ।

भीम :-

रुक्मणोऽपि कुञ्जरो वन्यो न श्यामं चर्पद्वयेन ॥ ४४ ॥

घटोत्कच :- (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किं
करिष्ये । भवतु दृष्टम् ।

नन्यद् भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नमस्वतः ।

तिष्ठेदानीं सुसन्नद्यो नियुजे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युभौ नियुजं कृतः ।)

घटोत्कच :- (भीमसेनं बद्ध्वा)

मजसि कथमिह त्वं धीर्यमुल्लङ्घ्य बाहो-

र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

भीम :- (आत्मगतम्) कथं पृथीतोऽस्म्यनेन । भोः सुयोधन !
वर्धते ते शत्रुपक्षः । कृतारक्षो भव । (प्रकाशम्) भोः पुष्य ! भव-
द्वितो भव ।

વિશ્વના રચનાર (બ્રહ્મા), ભગવાન શિવ, શ્રીકૃષ્ણ, ઇન્દ્ર,
કાર્તિકેય કે યમ, આ બધામાંથી હે બાઈ, કહે તારો
પિતા કેના જેવો છે ? (૪૩)

ધટોતકથ્ય : બધા જેવો.

લીમસેન : ઝડ, આ તો જૂઠાણું છે.

ધટોતકથ્ય : શું જૂઠાણું છે એમ કહેો છો ? મારા પિતાને ઉતારી
પાડો છો ? ઠીક, આ મોટા ઝાડને ઉખાડીને મારું છું. (ઉખા-
ડીને મારે છે) શું એનાથી પણ મારી શકાતો નથી. પણ હું
શું કરું ? બલે સમજ્યો. આ પર્વતનું શિખર ઉપાડીને મારું-
મેં નાખેલું આ પર્વતનું શિખર તારા ગ્રાણ્ય લઈને જશે.

લીમસેન :

જંગલી હાથી ગુસ્સે થયો હોય તો પણ વનમાં વાધને
હરાવી શકતો નથી. (૪૪)

ધટોતકથ્ય : (ખદાર કરીને) શું આનાથી પણ મારવો શક્ય નથી ?
પણ હું શું કરું ? બલે સમજ્યો.

હું લીમસેનનો પુત્ર અને વાણદેવનો પૌત્ર છું. હવે તૈયાર
થઈને બોલો રહે. મલ્લયુદ્ધમાં મારા જેવો કોઈ નથી. (૪૫)
(આમ બન્ને મલ્લયુદ્ધ કરે છે.)

ધટોતકથ્ય : (લીમસેનને પકડીને)

મારા બાહુબળનું ઉદ્દાધન કરી (હરાવી) અહીંથી તું ઠેવી
રીતે જઈશ ? મજબૂત પાશથી બંધાયેલા હાથીની માફક
મેં મારા બાહુમાં તને જકડ્યો છે.

લીમસેન : (મનમાં) અરે, શું એણે પકડ્યો છેને ? હે દુર્યોધન,
તારા દુશ્મનનો પક્ષ જળવાન થાય છે. તારો બચાવ કર.
(મોટેથી) અરે બાઈ, સાવધાન રહેજે,

घटोत्कच :- अवहितोऽस्मि ।

भीम :- (नियुद्धबन्धमवधूय) .

व्यपनय घलदर्प दृष्टसारोऽसि घोर !

न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥४६॥

घटोत्कच :- कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किं नु कलु करि
त्ये । भवतु, दृष्टम् अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बध्वेन
नेष्यामि । कुत खत्वापः । मो गिरे ॥ आपस्तावत् । हन्त हन्ति ।
(आचम्य मन्त्र जपति ।) मो. पुरुष !

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशोऽनुगमिष्यसि ।
राजसे रज्जुभिर्वद्ध. शक्रप्वज इयोत्सवे ॥४७॥

(इति मायया बध्नाति ।)

भीम :- बध्म मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये ।
भवतु दृष्टम् । अस्ति ये महेश्वरप्रसादाल्लब्धो मायापाशमोक्ष मन्त्र ।
कुत खत्वापः । मो ब्रह्मणकुमार ! आनय कमण्डलुयता आपः ।

घृष्ट :- इमा आपः ।

(भीम. आदायाचम्य मन्त्र जप्त्वा मायामपनयति ।)

घटोत्कच :- अये पत्ति. पाशः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु,
दृष्टम् । मो पुरुष ! पूर्णसमय स्मर ।

भीम :- समयमिति । एष । स्मरामि । दृष्टावन् । (उर्मा
परिमामतः ।)

घृष्ट :- पुत्रकां. किं पुनः । अयं दृष्टति दृष्टोदरः ।

ઘટોત્કચ : સાવધાન છું.

ભીમસેન : (મલ્લયુદ્ધનું બંધન તરછોડીને)

તારા બળનું અભિમાન-ત્યજી દે હે વીર ! તારી તાકાત
જોઈ લીધી મને મલ્લયુદ્ધમાં થાક લાગતો નથી. (૪૬)

ઘટોત્કચ : શું આનાથી પણ મારી શકાતો નથી ? હવે હું શું
કરું ? બલે સમજ્યો. માતાની કૃપાથી મળેલો માયાપાશ (મારી
પાસે) છે તેનાથી બાંધીને આને લઈ જઈશ પાણી ક્યાં છે ?
હે પર્વત ! પાણી આપ તો અહોહો ! (પાણી) ઝરવા માંડ્યું.
(આચમન કરીને મંત્ર જપે છે)

હે ભાઈ, હવે માયાપાશથી બંધાયેલો તું પરવશ બનીને
મને અનુસરીશ ઇન્દ્રના ઉત્સવમાં દોરડાંથી બંધાયેલા
ઇન્દ્રધ્વજની માફક તું શોભે છે (૪૭)
(માયાપાશથી બાંધે છે)

ભીમસેન : શું હું માયાપાશથી મજબૂત રીતે બંધાઈ ગયો ?
હવે હું શું કરું ? ભગવાન શકરની કૃપાથી મેળવેલો માયાપાશ
દૂર કરવાનો મંત્ર છે પાણી ક્યાં છે ? બલે, હે આઠાણકુમાર,
કમંડળમાં રહેલું પાણી લાવ

પૃથ્વી : આ પાણી

(ભીમ આચમન કરીને મંત્ર જપીને માયાપાશ છોડાવે છે)

ઘટોત્કચ : અરે, માયાપાશ તૂટી પડે છે ! હવે હું શું કરું ? હે
ભાઈ, પહેલાંની સરત યાદ કર

ભીમસેન : સસ્ત મને યાદ છે આગળ ચાલ.

(બંને આગળ ચાલે છે)

આઠાણ : હે દીકરાઓ, આપણે શું કરીશું ? આ ભીમસેન નાથ છે.

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्रूप-
मुद्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।

पप प्रयाति शनकैस्त्रधूय शीघ्र-
मामारवर्षमिव गावृषभस्सलीलम् ॥४८॥

घटोत्कच :- इह णिष्ठ । तदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीम :- बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कच :- (उपसृत्य) अम्ब ! अयमभिवादये । चिराभिलषितो
भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा :- आद ! चिरं जीव । [जात ! चिरं जीव ।]

घटोत्कच :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

हिडिम्बा :- आद ! कीदृशो माणुसो आणीदो । [जात,
कीदृशो मानुष आनीतः ।]

घटोत्कच :- भवति रूपमात्रेण ^{RC} मानुषः । न वीर्येण ।

हिडिम्बा :- किं ब्रूहणो । [किं ब्राह्मणः ।]

घटोत्कच :- न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा :- आदु येरो [अथवा स्वविरः ।]

घटोत्कच :- न वृद्धः ।

हिडिम्बा :- किं बालो । [किं बालः ।]

घटोत्कच :- न बालः ।

हिडिम्बा :- आद एव पक्खामि दाव णं । (उभो परिक्रामतः ।)
[यथेवं पश्यामि तावदेनम् ।]

ઝળહળતા અને લાયકર રૂપવાળા તેમ જ ઉમ્ર બાહુબળ
અને પરાક્રમથી સુકતા આ રાક્ષસને હરાવીને ઉમ્ર વર-
સાને જલદીથી ખખેરી નાખીને રમતમાં ચાલતા મ્રેષ્ઠ
બળદની માફક આ ધીમે ધીમે જાય છે (૪૮)

ઘટોતકચ : અહીં જોતો રહે. તારા આત્માની ખબર માતાને આપું.

લીમસેન : સારું, જા.

ઘટોતકચ : (નજીક જઈને) હે મા, આ હું પ્રણામ કરું છું.
ધણા સમયથી આપે ધૂએલા માણસને જોજન માટે
લઈ આવ્યો છું.

(દાખલ થઈને)

હિડિમ્બા : ખેટા, ધણું જીવ.

ઘટોતકચ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

હિડિમ્બા : ખેટા, કેવો માણસ લાવ્યો છું ?

ઘટોતકચ : મા, ફક્ત વાણીથી (કહેવા પૂરતો) જ માણસ.
પરાક્રમમાં માણસ જેવો નહિ.

હિડિમ્બા : શું તે બાંધણું છે ?

ઘટોતકચ : બાંધણું નથી.

હિડિમ્બા : અથવા, ધરડો છે ?

ઘટોતકચ : ધરડો નથી.

હિડિમ્બા : શું બાળક છે ?

ઘટોતકચ : બાળક નથી.

હિડિમ્બા : જો એમ છે તો હું જોઈ એને.

(જાને ચાલે છે.)

हिडिम्बा :- किं एसो मणुसो आणीदो । [विमेषं मानुष आनीतः ।]

घटोत्कच :- अम्बा ! कोऽयम् ।

हिडिम्बा :- उन्मत्तः दम्बः स वम्हाअ । [उन्मत्तक दैवतं

खल्वस्माकम् ।]

घटोत्कच :- आ. कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा :- तव अ, मम अ । [तव च, मम च ।]

घटोत्कच :- कः प्रत्ययः ।

हिडिम्बा :- अथ पथओ । जेहु अग्यउत्तो । [अथ, प्रत्ययः । जय
ह्यार्यपुत्रः ।]

भीम :- (बिलोष्य) का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा ।

अस्माकं धृष्टराज्यानां धर्मतां गहने घने ।

जातकारुण्यया देवि ! संतापो नाशितस्त्ययो ॥४९॥

हिडिम्बे ! किमिदम् ।

हिडिम्बा :- (कूर्जे) अग्यउत्त ! इदितं विज । [भार्यपुत्र !
ईशहमिव ।]

भीम :- जाल्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

हिडिम्बा :- उन्मत्तध । अमिवादेहि पितर । [उन्मत्तक !
अमिवादयस्व पितरम् ।]

घटोत्कच :- भोस्तात ।

अस्मानाप्तु मया पूर्वं यज्ञपात्राभिवादितः ।

अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥५०॥

હિડિમ્બા : શું આ માણસ લઈ આવ્યો છે ?

ધટોતકચ : મા, આ કોણ છે ?

હિડિમ્બા : હે ઉન્મત્ત, આ તો આપણું ભાગ્ય છે. ૧૬

ધટોતકચ : અરે કોનું ભાગ્ય ?

હિડિમ્બા : તારુ અને મારું. ૧૭

ધટોતકચ : શી ખાત્રી ? ૧૮

હિડિમ્બા : આ ખાત્રી સ્વામીનો જન્મ થાય ૨૦

ભીમસેન : (ભેદને) આ કોણ છે ? અરે, દેવી હિડિમ્બા !
રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈને ગાદ જંગલમાં ભટકતા એવા
અમારો હે દેવી, તે દયા લાંબીને સંતાપ દૂર કર્યો હતો.
(૪૬)

હિડિમ્બા, આ શું છે ? ૨૧

હિડિમ્બા : (કાનમાં) આ આમ છે. ૨૨

ભીમસેન : વ્રુ જાતિથી જ રાક્ષસી છે, આચારથી નહીં ૨૩

હિડિમ્બા : હે ઉન્મત્ત, પિતાને પ્રણામ કર.

ધટોતકચ : હે પિતાજી, ૨૪

અજ્ઞાનથી મેં પ્રહેલાં આપને જે પ્રણામ નથી કર્યો, તે
આ પુત્રના અપરાધને આપ क्षમા કરવા યોગ્ય છે.

(૫૦).

२५ अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्वयोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तु-
मर्हसि ।

भीमः—एहोहि पुत्र व्यतिक्रमकृतं क्षन्तामेव । (इति परिव्रज्य)
अयं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः । पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि । पुत्र,
अतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—एवं भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमः—पुत्र ! अभिवादयाग्रमवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः—अगवग्नमभिवादये ।

वृद्धः—पितृसरसगुणस्तीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—भो वृकोदर ! रक्षितमस्मत्पुत्रं स्वकुलमुत्थृतं च । गरुडा-
मस्तावत् ।

भीमः—

अनुग्रहात्तु भयतः सर्वमासीदिवं श्रेष्ठम् ।

आश्रमोऽदूरतोऽस्माकं तत्र विद्यम्य गम्यताम् ॥५१॥

वृद्धः—कृतमातिथ्यघनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गरुडामस्तावत् ।

भीमः—गरुडु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः—वाहम् । प्रथमः कस्यः (सपुत्रत्रयकलत्रो निष्क्रान्तः केशव-
दासः ।)

હું પેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો (કૌરવો)૩૫ વનનો દાવા-
નળ આપને વંદન કરું છું. દીકરાની છોકરમતને માફ કરવા
ચેાગ્ય છે.

લીમસેન : આવ, આવ દીકરા, તારા કરેલા અપરાધની માફી
આપી દીધી જ છે. (એમ દેહી આસિંજન આપીને), આ
તે કૌરવ૩૫ વનને માટે દાવાનળ. સાચે જ, પિતાનું
હૃદય પુત્રની આકાંક્ષા રાખે છે. હે પુત્ર, ખૂબ બળ
અને પરાક્રમવાળો થા.

ધરોતકથ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

વૃદ્ધ : એમ કે ! આ લીમસેનનો પુત્ર ધરોતકથ છે.

લીમ : દીકરા, આ માનનીય ઠેસવદાસને પ્રણામ કર.

ધરોતકથ : હે ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

વૃદ્ધ : તારા પિતા જેવા શુભ અને કીર્તિવાળો થા.

ધરોતકથ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

વૃદ્ધ : હે લીમસેન. તમે અમારા કુટુંબનું રક્ષણ કર્યું અને

પોતાના કુટુંબનો ઉદ્ધાર કર્યો. અમે જઈએ છીએ

લીમસેન :

આપના અનુગ્રહથી આ બધું સાઠું થયું. અમારો આગ્રમ
નશ્વર છે. ત્યાં આરામ કરીને જાવ. (૫૧)

વૃદ્ધ : અમને જીવનદાન આપીને અમારો અતિથિ સત્કાર કર્યો જ
છે. માટે અમે જઈએ છીએ.

લીમસેન : આપ સકુટુંબ ફરી મળો એમ પધારો.

વૃદ્ધ : એમ, બધી સારી વાત.

(૫૨ની અને ત્રણ પત્રો સાચે ઠેસવદાસ જાવ છે.)

મોમ - હિહિએ ! ફરતાવત્ ! મત્ત ધટોલચ ! ફરતાવત્ ! અવ-
મવન્ત કેશવદાસન્ આશ્રમપદદ્વારમાત્રમપિ સમાવિધિયામ ।

યથા નદીના પ્રમથ સમુદ્રો
યથાદુતીના પ્રમથો દુતાશન ।

યથેન્દ્રિયાણા પ્રમથ મનોઽપિ
તથા પ્રમુર્નો ભગવાનુરેન્દ્ર ॥૫૨॥
(નિષ્કાન્તા સર્વે)

॥ મધ્યમવ્યાયોગ સમાપ્તમ્ ॥

લીમસેન દે હિહિઆ, આમ આવ દીકરા ધટોલચ, આમ
આવ પેલા માનનીય કેશવદાસને આશ્રમના દરવાજા સુધી
(જઈને) પણ વિદાય આપીએ
જેમ નદીના સ્વામી સમુદ્ર છે, જેમ આદુતિઓના સ્વામી
અગ્નિ છે, જેમ ઇન્દ્રિયોનું સ્વામી પણ મન છે, તેમ આપણા
સ્વામી ભગવાન નિષ્ણ છે

(બધા જાય છે)

મધ્યમવ્યાયોગ સમાપ્ત થયું

મધ્યમવ્યાયોગ

ટિપ્પણી

શ્લોક :- ૧ ભાસનાં અન્ય નાટકો માફક અહીં પણ વિષયનાં એક અવતાર એવા બલિબંધન સમયે વ્યક્ત થયેલા વિરાટ સ્વરૂપની સ્તુતિ છે. ભગવાને વામન અવતાર લઈને બલિ રાજાને નાથો. હતો તે પ્રસંગનું કાવ્યમય વર્ણન છે. મેઘ માં કાસિદાસ પણ આનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્યામઃ પાદો વલ્લિનિયમનામ્પુચ્ચતસ્તેવ વિજ્ઞાઃ । પૂર્વમેઘ-૬૦ 'આકાશરૂપી સાગરના સંકમણમાં સેતુ' એ કલ્પના આહલાદક છે. **एवमाय मिथान्** ભાસનાં નાટકોનો આરંભ આવીરીતે થાય છે

શ્લોક :- ૨ 'મોઃ' શબ્દનો ઉચ્ચાર એ જમાનામાં 'આત્મજો' વિશેષ કરતાં હશે. ખાસ કરીને બધીની અભિવ્યક્તિ માટે. ગુજરાતીમાં, 'ઓ મા', 'મરી ગયો,' જેવા અર્થમાં તે વપરાયેલો જણાય છે.

શ્લોક-૩ માં પછી આવનાર દસ્યની ન્તથ કરી દીધી. ડરપેશક આત્મજીની 'સન્નિવૃત્ત જૂવમ' સાથેની સરખામણી વિચારવા જેવી છે. સ્વાત્મા- પ્રતાપના માટે ભાસે વાપરેલો શબ્દ. નાની પ્રતાપનામાં આવનાર દસ્યની બિનાફરી પૂર્વબુધિશ રજૂ થઈ છે. આરંભ જોડેલો અપાક્ષર એટલે આવકાદાવક. લેખક કે નાટકનું નામ સ્થાપનામાં આપ્યું નથી તે નોંધવું રહ્યું.

શ્લોક-૪-૫-૬-૭ માં ધરોત્કચનું વર્ણન છે

ધરો હામયોદ્ધવ (દ અસ્ય ડમ્બવઃ) હનિ માતા તે પ્રદમાવન ।

અત્રવીતેન મામાસ્વ ધરોત્કચ હનિ સ્મ હ ॥

તે જગપેશ ત્યારે તેના માથા પર ધડાની માફક વાગે દતા નદિ તેથી તેની માતા બેલી કહી 'ધરોત્કચ' આથી તેનું નામ ધરોત્કચ પડ્યું. પણ શ્લોક ૪ માં તેને બોડો નદિ પરંતુ ટટ્વર્ણિતરત્રદર્શિત્વેષઃ અને શ્લોક ૫ માં જગદ્દેવીશ્વરેશઃ કહ્યો છે. આ બાસનું સર્જન છે. શ્લોક ૭નું માત્રાપક નોંધવાય છે.

શ્લોક-૯માં ઘટોત્કચ આઠાણુને ગભરાટમાં ભાગવાનીના પાડે છે. આથી આઠાણુને તે વાત વિચારપૂર્ણ જણાય છે.

શ્લોક-૯ માં તે સમયમાં સમાજમાં આઠાણુનું સ્થાન શું હતું તે જણાય છે તેઓ પૃથિવ્યામ્ પૂજ્યતમાઃ અને શ્લોક ૩૪ મુજબ સર્વાપરાધે અવધ્ય ગણાતા હતા કર્ણુભારવગેરેમાં પણ આઠાણુનું મહત્વ દર્શાવાયું છે.

શ્લોક-૧૦ વન મનસ્વીઓના નિવાસયોગ્ય છે એવા સામાન્ય વાક્ય પરથી મનસ્વી પાંડવો અહીં રહે છે એ વાત પર લેખકે દર્શાવેલું સંકેતભળુ નાટ્યસંકલનનું સુંદર કૌશલ્ય દાખવે છે

શ્લોક-૧૧ માં પાંડવોના ગુણોના વર્ણનમાં સુંદર પરિકર અલંકાર છે દરેક વિશેષણો સાલિગ્રાય છે જે યુદ્ધપ્રિય હોય પણ શરણાગતના રક્ષણમાં રસ ન હોય તો નકામું શરણાગતવત્સલ હોય પણ દીનો તરફ પક્ષપાત ન હોય તો શું કામનું ? યુદ્ધપ્રિય શરણાગતવત્સલ અને દીનો તરફ પક્ષપાત હોય. પરંતુ સાહસિક ન હોય તો તેનો અર્થ નથી. આમ જોઈ શકાય છે કે દરેક વિશેષણોનો પ્રયોગ સાલિગ્રાય છે. આથી પરિકર અલંકાર થયો. તેની વ્યાખ્યા :—

વિશેષણૈર્યસ્તાકૃતદક્ષિઃ પરિકરમ્તુ સઃ । કાવ્યપ્રકાશ ૧૦-૪૨

ધૌમ્ય ત્રપિ પાંડવોના પુરોહિત હતા પાંડવોની ગેરવાજરી માટે લેખકે કલ્પિત કારણ દર્શાવ્યું છે પણ પૃ. ૭૦ મધ્યમ=વ્યેટ=ભીમ અહીં રહેલો દર્શાવ્યો છે. પાંચ પાંડવે માં અર્જુન મધ્યમ ગણાય. પરંતુ કુન્તીના પુત્રો ગણનાં ભીમ વ્યેટ=મધ્યમ કહી પંચરાત્રમાં અભિમન્યુ ભીમને મધ્યમસ્તાતઃ એમ કહે છે. અહીં શ્લોક ૨૮ માં ભીમ પોતાને ઘાતુણામપિ મધ્યમઃ કહે છે. શ્લોક ૨૮ અને ૨૯માં ભીમ ‘મધ્યમ’ કેવી રીતે તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.

પૃષ્ઠ-૧૦ હાજર ભીમ એટલે સદુ પાંડવો હાજર. નિર્વેદ=યાક. કંટાળો, પ્રાર્થના યાક કે કંટાળાની વિરોધી છે. એટલે પ્રાર્થના યાક કે કંટાળાને ગણતી નથી. પ્રાર્થના કરનારે

કટાણો લાવ્યા વિના સતત પ્રાર્થના કરવી જોઈએ ક્યારે તે ફળશે તેવી શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થનાનું કટાણ્યા વિના પુનઃગવર્તન કરવું જોઈએ પ્રાર્થનાથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય અને અનિર્વેદ પ્રાપ્તિ થાય છે. એ અહીં યાદ આવે છે કટાણાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય ધટોત્કચની શરત બિચારો બ્રાહ્મણ કેવી રીતે સ્વીકારે ? સમ્રાટ્ત્વ બ્રાહ્મણ નહિ તે, દુષ્ટ, ચરિત્રહીન

પૃષ્ઠ-૧૨ સર્વ કુળને વિનાશભાથી બચાવવા માટે બ્રાહ્મણ, તેની પત્ની અને પુત્રો તૈયાર થઈ જાય છે તેઓના વિવાહભાથી તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ બિપ્લે છે દા. ત પતિવ્રતા માટે પતિ એ જ સર્વસ્વ છે મોટો ભાઈ પિતા સમાન છે પિતાને મોટો પુત્ર ખ્યારે હોય છે માતાનો ભાવ નાના તરફ વધુ હોય છે મધ્યમને જવાનું નક્કી થાય છે એમાં યેતરેય વ્રાહ્મણ છલ શેષ આખ્યાનની અસર છે. વધુ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના

પૃષ્ઠ-૧૪ વિજ્ઞોરનિષ્ઠ કલ્પદાની પ્રિય ના ઉત્તરમા ધટોત્કચનું બહુ પ્રીતાડસ્મિ વાક્ય કરુણામય હાસ્ય (Tragic-Comedy) ઉત્પન્ન કરે છે

શ્લોક-૨૦ મધ્યમને કુટુંબસેનાનો લાભ મળવાથી આનંદ થાય છે મહાન મનુષ્યોમાં બંધુપ્રેમ કરતા દેહાધ્યાસ ઓછો હોય સ્વર્ગનો માટે સ્વપ્રાણની આતુતિ આપતા સજ્જનો ખચકાતાં નથી. મધ્યમના સ્વર્ગનવાત્સલ્યથી તો રાક્ષસ ધટોત્કચને પણ આશ્ચર્ય થાય છે

પૃષ્ઠ-૨૬ હવેનું પુત્રવિદાયનું દસ્ય સામે જ કારુણ્યની જમાવજ કરે તેવું છે મરવા જતા પુત્રને માતા જાત ચિરજીવ ! કહે તેમાં માતૃહૃદયની ભાવના અતે ફળદાયી નીવડે છે મધ્યમને પાણી પીવાના બદાને બદાર કાઢ્યો છે પાડવ મધ્યમને મત્ત પર રજૂ કરવા માટે કોઈ સારી રીત ભાસ પાસે ન હોવાથી આ નાટ્યાત્મક આયોજન મીઠા પિના સ્વીકારી લેવું રહ્યું કાલિદાસને પણ દુષ્યન્તને જાત્રી પાછળ ધુપારી ગળવે પડ્યો છે તેને પણ નાટ્ય-આયોજન માનવું પડ્યું છે શ્લોક-૨૩-૨૪ પિતાનો મોક અસ્થાને નથી

આછાણુ બાળકને વાર ચર્તા ધટોત્કચ 'મધ્યમ' કહીને ખૂમ પાડે છે. અને પાંડવ મધ્યમ દાખલ થાય છે. તેને ધટોત્કચનો અવાજ અનુન જોવા જણાય છે.

શ્લોક-૨૬ ધટોત્કચના પાત્રને લવ્યતાપૂર્વક રજૂ કરતો આ શ્લોક નોંધપાત્ર છે. લાસને આ રીતે પોતાના પાત્રો બિરદાવવાનો શોખ છે. તેના મુખ પરથી જ તે 'રાક્ષસીજ' જણાય છે.

શ્લોક-૨૭માં ધટોત્કચને ભીમ લવ્ય જણાય છે. શ્લોક-૨૮-૨૯માં ભીમ 'મધ્યમ' અનેક રીતે છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન લાસે કર્યો છે. અને વૃદ્ધને આ સાંભળી ખમાલ આવી જાય છે કે આ પાંડવમધ્યમ ભીમસેન છે. મરલામાં પ્રાણ આવ્યા. પૃષ્ઠ-૨૪ તે મદદની માગણી કરે છે. શ્લોક-૩૨માં ધટોત્કચ મને 'સહુતપરિજ્ઞતમ્' = પત્નીપુત્રો સાથે મારવા માટે આવ્યો છે તેવી આછાણુની ફરિયાદ અતિશયોક્તિ ભરેલી છે. દુઃખના આવેગમાં આવી વાત તેના મોંમાં માન્ય રખાય. પણ તેમ કહેવડાવી ધટોત્કચના પાત્રને લાસે અન્યાય કર્યો છે.

પૃષ્ઠ-૨૬ ભીમ અને ધટોત્કચના વાર્તાલાપમાં ભીમને ધટોત્કચ અભિમન્યુ જોવા જણાય છે. માતાનો ઉલ્લેખ જોતાં શ્લોક-૩૭માં ભીમે રજૂ કરેલા વિચારો તેની માતૃભક્તિ વ્યક્ત કરે છે કંઈક અસંતોષ સાથે.

પૃષ્ઠ-૨૮ પોતાનો પુત્ર જાણી આનંદ થાય છે પણ પ્રજા તરફ દયા ન જોતાં ભીમને ખેદ પણ થાય છે.

પૃષ્ઠ-૩૦ ભીમ ધટોત્કચને 'માતૃપુત્ર' કહી દે છે. પછી સરસ રીતે વાત પલટાવી નાંખે છે કે ક્ષત્રિયો સધળી પ્રજાને પોતાની સંતાન લેખે છે.

શ્લોક-૪૧-૪૨ માં 'હું લયને જાણતો નથી' અને 'મારો હાથ એ જ મારું હથિયાર' એ શબ્દો ભીમના મોંમાં જ શોભે. અને એ વાત તરત ધટોત્કચ કહે છે.

શ્લોક-૪૩ બ્રહ્મા, શિવ, કૃષ્ણ, ઇન્દ્ર વગેરેમાં તારો પિતા ઠેકાણો જોવા છે તેના ઉત્તરમાં ધટોત્કચ 'બધા જોવા' કહે તેમાં તેની પિતૃભક્તિ

છે. આ 'જૂઠાણુ છે' એવા ભીમના ઉત્તરમાં ભીમની નમ્રતા અને ધટોત્કચને ગુસ્સે કરવાની વૃત્તિ રહેલાં છે.

પૃષ્ઠ-૩૨ ભીમ અને ધટોત્કચનું યુદ્ધ વૃક્ષ, પર્વતનાં શિખરના પ્રહારો પછી મલ્લયુદ્ધ સુધી વિસ્તરે છે. પુત્ર ધટોત્કચની શક્તિ જોઈને ભીમ સમયસર સુંદર કહે છે મોઃ સુયોષન વર્ષતે તે શત્રુવશઃ ।

પૃષ્ઠ-૩૪ માયાપાશની યુક્તિ પર્યુ નિષ્ફળ જતાં ધટોત્કચ ભીમને પોતાનું વચન યાદ કરવાનું કહે છે. 'મીતાનામાયુષમ્' ધટોત્કચે લીધું એમ ન કહેવાય । ભીમ એને અનુસરે છે અને એથી આઠાણને હુઃખ થાય છે.

પૃષ્ઠ-૩૬ માતા દિડિંગ્યા અને પુત્ર ધટોત્કચ વચ્ચે નાનાં નાનાં વાક્યોમાં આવતો સંવાદ ભાસની સંવાદકલાને સુંદર નમૂનો છે.

પૃષ્ઠ-૩૭ ક્રિમેયઃ માનુષઃ બાનીતઃ । માં મીઠો ઠપકો જણાય છે. તને મારા આહાર માટે કોઈ નદિ અને ભીમસેન-તારો. ખાપ અને મારો પતિ-મળ્યો. પુત્રનાં કરતૂત ગુસ્સો થાય એવાં છે પણ તેના પરિણામે થયેલા પતિમિત્રનથી આનંદ થાય. કેવી વિચિત્ર દશા દિડિંગ્યા-એ અનુભવી દર્શો ! સૌઠાપિરાજતનવા જેવી જ ચર્ચો જ તરણો !

પૃષ્ઠ-૩૮ આવનાર અક્તિ અનેતું દેવત છે એવી ખાત્રી દિડિંગ્યાને આપવી પડે છે અને તે 'આર્યપુત્રનો જન્મ થાયો' એમ કહીને પ્રજામ કરે છે તેમાં તે ધટોત્કચને મળી રહે છે. ભીમ દિડિંગ્યાને જન્મે રાક્ષસી ગણે છે, આચરણથી નહિ. ધટોત્કચ અજ્ઞાનમાં થયેલા અપરાધની માફો માગે છે.

પૃષ્ઠ-૪૦ કેશવદાસને ખજર પડે છે કે આ તો ભીમનો પુત્ર ધટોત્કચ છે તેથી તેને પણ આનંદ થાય છે 'સુપુત્રદત્ત' જન્મ છે અને ભીમ, દિડિંગ્યા અને ધટોત્કચ આત્રમહાર સુધી મૃદ્ધતા જાય છે.

શ્લોક-૫૨ તેના બાવાઈ પરથી તે ભરતવાક્ય છે એમ માની શકાય. પરંતુ તેની પૂર્વે 'મરણાવશ' એનું નટવગૂણ આપ્યું નથી.

श्लोकानुक्रमिका

श्लोकाङ्काः

श्लोकाङ्काः

अनुग्रहात्	५१	पुत्रनक्षत्र	३३
अस्माकं भ्रष्ट	४९	माद्भगः श्रुत	१३
अस्यामाचम्य	३१	मोक्षशब्दोच्चारणाद्	२
अशानात्	५०	भ्रातृणां मय	३५
आकम्य राक्षस	४८	अन्तिः सुते	३
आपदं हि पिता	१९	मध्यमः पथ	२९
इदं हि शून्य	१०	मध्यमस्त्विति	३०
कलभदशनदन्तः	६	मध्यमोऽहं	२८
काशनस्तम्म	४२	मम प्राणैर्गुह	१६
किं यासि मद्	८	माता किल मनुष्याणां	३७
कृतकृत्यं शरीरं	१५	मायापाशेन	४७
कौरव्यकुल	३८	मुच्यतामिति	३६
खगशतविहते	२५	यथा नदीमां	५२
ग्रहयुगल निमाक्ष	५	यशधितो द्विज	१४
जानामि सर्वत्र	९	यस्त्रिशूहयो	१३
उयेष्ठः श्रेष्ठः कुले	१७	युद्धप्रियाश्च	११
उयेष्ठो भ्राता	१८	रूपं सर्वं	३९
तद्वयं तरुणता	२४	वज्रपातो	७
तरुण रविकर	४	विनिर्माय शुद्ध	२१
एयक्ताः प्रागेव	४०	विश्वकर्ता शिवः	४३
धन्योऽस्मि मद्	२०	वज्रसि कथमिह	४६
नन्वहं भीमसेनस्य	४५	शपामि सत्येन	४१
निवृत्तव्यवहारो	३४	शैलकूटं	४४
पत्न्या चारित्र्य	१२	सज्जनजलद	३२
परिध्वजस्व गाढः	२२	सिंहावृत्तिः कनक	२७
पायात्सर्वोऽशुरः	१	मिथ्याः सिंह	२६